

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

---

*Azərbaycan Respublikasının
dövlət müstəqilliyinin bərpasının
iyirminci ildönümünə həsr edilir.*

NİKPUR CABBARLI

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT NƏSRİ

Bakı – «Elm və təhsil» – 2011

**Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının
11 may 2011-ci il tarixli (protokol № 2) qərarı ilə
çapı tövsiyə olunmuşdur.**

Elmi redaktoru: **Şirindil Alışanlı**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçilər: **Bəkir Nəbiyev**
akademik
Arif Əmrahöglü (Məmmədov)
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

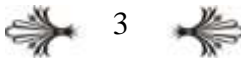
Nikpur Cabbarlı.
Azərbaycan mühacirət nəsrİ.
Bakı, «Elm və təhsil», 2011. 140 səh.
İSBN 978-9952-8142-4-8

Elmi ictimaiyyətin diqqətinə təqdim edilən bu monoqrafiya Azərbaycan mühacirət nəsrİ haqqında ilk sistemli araşdırma dır. Monoqrafiyada çağdaş emigrantologiyanın prinsipləri əsasında Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının elmi-nəzəri statusu və xronoloji sərhədləri müəyyənənləşdirilir, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Əhməd Ağaoğlunun, Mirzə Bala Məhəmmədzadənin, Nağı Şeyxzamanlının, Fuad Əmircanın, Abay Dağlının, Teymur Atəşlinin, Məhəmməd Altunbayın mühacirət illərində qələmə aldıkları nəsr əsərləri bir neçə problem ətrafında qruplaşdırılaraq təhlil edilir, onların bədii-estetik dəyəri və ideya-siyasi aktualığı aşkarlanır.

4702000000
N098 – 2011

qrifli nəşr

© Nikpur Cabbarlı, 2011

M Ü N D Ə R İ C A T

Mühacirətsünaslıqda mötəbər söz sahibi
(*Bəkir Nəbiyev*)

Giriş

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: elmi-nəzəri statusu
və xronoloji sərhədləri

Milli istiqlal hərəkatının inikası

Azərbaycanlıların soyqırımı ümumbəşəri faciə kimi

Totalitar sovet rejiminin ifşası

Vətəndaş cəmiyyəti probleminin bədii-fəlsəfi dərki

Atatürkün bədii-sənədli obrazı

Son söz əvəzi

Mənbələr və ədəbiyyat

MÜHACİRƏTŞÜNASLIQDA MÖTƏBƏR SÖZ SAHİBİ

F

ilologiya üzrə fəlsəfə doktoru, do-
sent, Azərbaycan Respublikasının Döv-
lət Mükafatı laureatı Nıkpur Cabbarlı
20 ilə yaxındır ki, ardıcıl olaraq Azər-
baycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi ilə məşğul olur.
Milli ədəbiyyatımızın az öyrənilmiş bu mühüm qolunun
araşdırılmasının spesifik çətinliklərini dəf edən, Azər-
baycan, Türkiyə və Almanıyanın müxtəlif arxiv və kitabxana-
larında mühafizə edilən kitabların, dövrü mətbuatın, əlyaz-
maların minlərlə saralmış və yıpranmış səhifələrindəki
zəruri informasiyanı elmi təfəkkür süzğəcindən keçirib
dəyərləndirən bu alim sözügedən sahənin aktual problemlərinə dair 3 monoqrafiyanın, nüfuzlu elmi nəşrlərdə dərc
olunmuş 40-a yaxın orijinal məqalənin müəllifidir. Bu
əsərlər Nıkpur Cabbarlını Azərbaycan mühacirətşünaslı-
ğında mötəbər söz sahibi olan bir alim kimi tanıtmışdır.

N. Cabbarlının ədəbiyyatşünas kimi yetişməsi gözləri-
min qarşısında baş verib. Onun elmi fəaliyyətinin bir çox
taleyüklü məqamlarının bilavasitə iştirakçısı olmuşam. Üç
il (1995, 1996, 1997) sərəsər Akademiya aspirantlarının
ənənəvi elmi konfranslarında, Gənc alimlərin Azərbaycan
Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr edilmiş Respublika
elmi konfransında etdiyi maraqlı məruzələri yaxşı xa-
tırlayıram. Bu tədbirlərin dördünə də Akademiyamızın Rə-
yasət Heyətinin məsulu – Ədəbiyyat, Dil, İncəsənət Bölmə-
sinin akademik-katibi kimi sədrlik etmişəm və elə o zaman-

lardan da bu gəncin istedadına, elminə, araşdırmaçı səriş-təsinə rəğbətım var.

N. Cabbarlı 1998-ci ildə mənim sədrlik etdiyim Dis-sertasiya Şurasında «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşü-naslığında klassik irs problemi» mövzusunda tədqiqatını uğurla müdafiə edib, filologiya elmləri namizədi (indiki tə-birlə fəlsəfə doktoru) elmi dərəcəsi alıb. «Əhməd Cəfəroğ-lunun ədəbiyyatşünaslıq irsi» (2001), «Mühacirət və klas-sik ədəbi irs» (2003), «Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı» (2009) monoqrafiyalarını elmi ictimaiyyət diqqətlə qarşılayıb. Bu əsərlər barədə elmi jurnallarda və dövrü mətbuatda təqdirədirici rəylər dərc edilib.

«Azərbaycan mühacirət nəsrı» N.Cabbarlının sayca dördüncü monoqrafiyasıdır. Bu əsər də müəllifinin araş-dırdığı sahənin problemlərinə aşinalığını bir daha təsdiq edir. N. Cabbarlı mühacirət nəsrimizin bilavasitə təhlilinə keçməzdən öncə, bütövlükdə «Azərbaycan mühacirət ədə-biyyatı» anlayışının məzmununu açmağı, bu ədəbiyyatın elmi-nəzəri statusunu və xronoloji sərhədlərini müəyyən-ləşdirməyi lazım bilir və düzgün hərəkət edir. Bu fəsildə ilk dəfə olaraq çağdaş emiqrantologiyanın prinsipləri ba-xımından mühacirət ədəbiyyatımızın statusu, xronoloji sə-rhədləri müəyyənləşdirilmiş, bununla bağlı bəzi tədqiqat-lardakı yanlış, dolaşmış və ziddiyyətli fikirlərə münasibət bildirilmişdir.

Monoqrafiyada mühacirət nəsrı örnəklərinin «Milli istiqlal hərəkətinin inikası», «Azərbaycanlıların soyqırımı ümumbəşəri faciə kimi», «Totalitar sovet rejiminin ifşası», «Vətəndaş cəmiyyəti probleminin bədii-fəlsəfi dərkı», «Atatürkün bədii-sənədli obrazı» kimi fəsillər daxilində gruppalaşdırılaraq tədqiqata cəlb edilməsi mətnlərin xarak-

teri baxımından özünü doğruldur və mühacirət ədəbiyyatımızın bu qolu barədə dolğun təsəvvür yaradır. Ümumiyyətlə, M.Ə. Rəsulzadənin, Ə. Ağaoğlunun, M.B. Məhəmədzadənin, F. Əmircanın, N. Şeyxzamanlının, A. Dağlının, T. Atəşlinin, M. Altunbayın mühacirətdə qələmə aldıkları nəsr əsərləri ilk dəfə olaraq bu monoqrafiyada sistemli tədqiqata cəlb olunur, onların ideya-bədii xüsusiyyətləri açılır.

N. Cabbarlı gərgin elmi axtarırlarının məhsulu olan bu dəyərli monoqrafiyasını elə gərgin elmi-təşkilati işləri yerinə yetirməklə paralel yazıb. Sevindirici cəhət budur ki, öz fəaliyyətində elmi-tədqiqat və elmi-təşkilati yönləri uğurla əlaqələndirən alim onlardan heç birinin büdrəməsinə yol verməyib, elmi katib kimi də işi hər zaman nümunəvi olub.

N. Cabbarlının «Azərbaycan mühacirət nəsr» monoqrafiyasının da əvvəlki araşdırmaları kimi mütəxəssislərin təqdirinə səbəb olacağına şübhə etmir, ona uzun müddətdən bəri üzərində çalışdığı elmlər doktorluğu dissertasiyasını tezliklə müdafiəyə təqdim etməsini arzulayıram.

Akademik Bəkir Nəbiyev

GİRİŞ

Azərbaycan milli hərəkatının bütün dövrlərində bədii sözün-ədəbiyyatın özünəməxsus mühüm rolu olduğu danılmaz həqiqətdir. XX əsr siyasi mühacirətimizin milli istiqlal uğrunda çoxcəhətli mübarizəsində də bədii yaradıcılıq xüsusi çəkiyə malik olmuş, «Azərbaycan davası»nın əvəzolunmaz tərkib hissəsi kimi diqqəti cəlb etmişdir. Məhz siyasi mühacirətimizin azərbaycançılıq ideyalarından qaynaqlanan ədəbi fəaliyyəti sayəsində sözügedən yüzillikdə müxtəlif xarici ölkələrdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı təşəkkül tapmış və zaman-zaman inkişaf etmişdir.

Azərbaycan siyasi mühacirətinin bədii irsi kəmiyyət göstəriciləri etibarilə zəngin olmaqla yanaşı, janr, mövzu, üslub və struktur baxımından da kifayət qədər rəngarəngdir. Bu irsin məlum mətbu və qeyri-mətbu nüsxələri: şeirlər, hekayələr, dram əsərləri, memuar ədəbiyyatı və s. fikrimizi təsdiq edir. Təbii ki, həmin zəngin bədii irs – Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı bütövlükdə XX əsr milli ədəbiyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi nəşr, tədqiq və təbliğ edilməlidir.

***

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının zənginliyini təmin edən həm də nəsr əsərləridir. Mühacirət nəsrimizin ilk mətbu nüsxələri

1920-ci illərin ortalarına aiddir. Bunlar M.B. Məhəmmədşadəninin mühacirət mətbuatımızın ilki olan «Yeni Kafkasya» (İstanbul) məcmuəsinin 15 dekabr 1925-ci il tarixli sayında işıq üzü görmüş «On dəfə öldürülən» hekayəsi, yenə həmin məcmuənin 27 aprel 1926-cı il tarixli sayında dərc olunmuş iki kiçik hekayə-Məhəmmədşadəninin Rəsulşadəninin «Qəzetəçi Seyyid»i və Fuad Əmircanın «İntiqam alan kölgə»sidir.

Artıq 1930-cu illərin birinci yarısına doğru mühacirət nəsrimiz həm mövzu, həm də janr baxımından müəyyən qədər irəliləmişdi. Belə ki, 1931-ci ildə Əhməd Ağaoğlunun vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu problemlərindən bəhs edən «Sərbəst insanlar ölkəsində» bədii-fəlsəfi traktatı ayrıca kitab halında çap olunmuş, B.E. Ağaoğlunun «Solovkidə gördüklərim» adlı sürgün xatirələri «Bildiriş» (İstanbul) mühacirət qəzetində təfriqə şəklində yayınlanmışdı. Gənc Türkiyə Cümhuriyyətinin ictimai-siyasi həyatındakı mühüm olaylardan birinin bədii-sənədli əksi olan «Sərbəst Firqə xatirələri»ni də Ə. Ağaoğlu bu illərdə qələmə almışdı.

1930-cu illərin ortalarından 1940-cı illərin sonlarına qədər mühacirət nəsrimizin mətbu örnəklərinə təsadüf etmirik. Çox güman ki, 1931-ci ilin sonlarına doğru SSRİ-nin təzyiqi ilə Türkiyə hökumətinin mühacirət mətbuatını qapamağa məcbur olması, Avropa ölkələrində isə nəşriyyat işlərinin daha da mürəkkəbləşməsi, 1939-cu ildə II Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar milli mühacirət mətbuatının nəşrində uzunmüddətli fasilənin yaranması və s. amillər buna öz təsirini göstərmişdir.

1940-cı illərin sonu – 1950-ci illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan mühacirət nəsrinin nisbi yüksəliş dövrü başlayır. Siyasi mühacirətimizin II Dünya müharibəsindən sonrakı dalğasının görkəmli yazarlarından olan Mirzə Abay Dağlı 1947-ci ildə Münhendə tamamladığı «Onlar türklərdir» memuar romanını 1951-ci ildə Ankarada Rana gizli imzasıyla nəşr etdirir. Bu dövrdən başlayaraq mühacirət ədəbiyyatımızda xatirə janrının geniş yayılmasının şahidi oluruq. Belə ki, 1954-cü ildə «Dünya» (İstanbul) qəzeti M.Ə. Rəsulzadənin «Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri»ni, 1956-cı ildə isə «Hürriyyət» (İstanbul) qəzeti Teymur Atəşlinin «Stalinqrad cəhənnəmində 95 gün döyüşən türk» adlı savaşı xatirələrini təfriqə halında dərc edir. 1964-cü ildə Nağı Şeyxzamanlının «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri» İstanbulda nəşr olunur. 1954-1967-ci illər arasında «Azərbaycan Türk Kültür Dərgisi» (Ankara) Əbdülvahab Yurdsevərin «Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr» adlı xatirələrini 45 təfriqədə yayınlıyır, fəqət əsərin çapı başa çatmır. Bu əsərlər «Azərbaycan davası»nın önəmli hadisələrini, istiqlal mücahidlərinin bədii-sənədli obrazlarını canlandırmaları baxımından mühacirət nəsrimizin diqqətəlayiq örnəkləridir.

Fəqət mühacirət nəsrimizin, təqribən, 15 il sürən nisbi yüksəliş dövrü 1960-cı illərin ortalarında başa çatır. 1980-ci illərin sonlarına qədər, təqribən, 25 illik bir zaman ərzində Azərbaycan mühacirətinin poeziya, dramaturgiya, ədəbi tənqid və ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsində nisbətən məhsuldar fəaliyyətinin şahidi olsaq da, eyni dövrdə nəsr sahəsində durğunluq müşahidə edilir.

Belə ki, Məhəmməd Altunbayın iki dəfə (1974 və 1980-ci illərdə) İstanbulda kiçik kitabça şəklində nəşr edilmiş «Düşmən gəlir» adlı uşaqlıq xatirələri istisna olmaqla, sözügedən dövrdə mühacirət nəsrimizin başqa mətbu örnəyinə rast gəlmirik. Həmin müəllifin 1989-cu ildə Ankarada işıq üzü görmüş «Hürriyyətə uçan türk» əsəri isə, Azərbaycan mühacirət nəsrinin bizə məlum olan, hələlik, sonuncu mətbu örnəyidir.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz əsərlərlə yanaşı, mühacir müəlliflərin mətbu və qeyri-mətbu (bitmiş, yaxud natamam, avtoqraf, yaxud makina yazısı halında) nəsr əsərlərinin mövcud ola biləcəyini də istisna etmirik və bu yöndə axtarışların gələcəkdə də davam etdirilməsini məqsədəuyğun sayırıq.

***

Məlum səbəblərdən Azərbaycan mühacirət nəsrinin vətəndə tədqiqi yalnız müstəqillik illərində mümkün olmuşdur. Əziz Mirəhmədov, Bəkir Nəbiyev, Şamil Qurbanov, Vaqif Sultanlı, Əbülfəs Qarayev, Asif Rüstəmli və b. öz araşdırmalarında mühacirət nəsrimizin ayrı-ayrı örnəklərindən bəhs etmişlər və biz araşdırmamızda, yeri gəldikcə, onların fikirlərinə istinad edəcək, münasibət bildirəcəyik. Bununla belə, Azərbaycan mühacirət nəsrinə dair indiyədək sistemli monoqrafik araşdırma aparılmamışdır. Elmi ictimaiyyətin diqqətinə təqdim edilən bu monoqrafiya həmin yöndə ilk addımdır. Əsərdə mühacirət nəsr örnəkləri aşağıdakı problemlər üzrə araşdırılmışdır:

1. Milli istiqlal hərəkətinin inikası
2. Azərbaycanlıların soyqırımını ümumbəşəri faciə kimi
3. Totalitar sovet rejiminin ifşası
4. Vətəndaş cəmiyyəti probleminin bədii-fəlsəfi dərkini
5. Atatürkün bədii-sənədli obrazı

Bəzi müəlliflərin (N.Şeyxzamanlı, M.Altunbay) əsərlərini təhlil edərkən mövzu ilə bağlı onların tərcümeyi-hallarını verməyi lazım bilmişik. A. Dağlı, T. Atəşli kimi mühacir sənətkarların ömür yolundan əvvəlki araşdırmalarımızda bəhs etdiyimizdən burada təkrara yol verməmək üçün mətn daxilində həmin araşdırmalara istinadlar verilmişdir. M.Ə. Rəsulzadə, Ə. Ağaoğlu, M.B. Məhəmmədzadə, F. Əmircan kimi tanınmış siyasi mühacirlərin tərcümeyi-halı müxtəlif dövri nəşrlərdə və araşdırmalarda dəfələrlə verildiyi üçün təkrara lüzum görmədik. Dəyərli oxucular onların ömür yolu barədə bu mənbələrə müraciət edə bilərlər:

Mövsüm Əliyev. Əhməd bəy Ağayev. «Ədəbiyyat və incəsənət» q., 10 iyun 1988; Mövsüm Əliyev. Məmməd Əmin Rəsulzadə. «Odlar yurdu» q., iyun 1990, №11; Asif Rüstəmli. İstiqlal fədaisi (M.B. Məhəmmədzadənin həyat və yaradıcılığından ştrixlər). «Ədəbi istiqlalımız» (Bakı, Elm, 2004) kitabında. s. 51-72; Fuat Emircan (1911- 8.5.1995) nekroloq. «Azərbaycan Türk Kültür Dergisi», Ankara, 1995, sayı 304, s. 24-29.

Lakin mühacirət nəsrinin bilavasitə təhlilinə keçməzdən öncə «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı» anlayışının məzmununu aydınlaşdırmağı, bu ədəbiyyatın elmi-nəzəri statusunu və xronoloji sərhədlərini müəyyənləşdirməyi zəruri sayırıq.

**AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT
ƏDƏBİYYATI: ELMİ-NƏZƏRİ
STATUSU VƏ
XRONOLOJİ SƏRHƏDLƏRİ**

«**A**zərbaycan mühacirət ədəbiyyatı» anlayışının məzmununu açmaq üçün ilk növbədə ərəb mənşəli *mühacir və mühacirət* sözlərinin mənasını aydınlaşdırmaq zəruridir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə *mühacir* – 1. siyasi, iqtisadi və ya dini səbəb üzündən vətənini tərk edib başqa ölkəyə köçən və orada yaşayan adam; *siyasi mühacir*; 2. yeni yerə, yeni torpaqlara köçən və köçürülən adam mənalarında izah olunur ki, bunlardan birincisi bizim araşdırdığımız problem üçün əhəmiyyətli-dir, ikincisi isə mübahisəlidir.

Yenə həmin lüğətdə *mühacirət* – 1. siyasi, iqtisadi və ya dini səbəbdən məcburi və ya könüllü olaraq vətənini tərk edib başqa ölkəyə köçmə; 2. mühacirət nəticəsində xaricdə yaşama kimi (5, s. 411) izah edilir ki, bu izahların hər ikisi araşdırdığımız problem baxımından bizi qane edir.

«Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası»nda *mühacir* – başqa yerə köçən; *mühacirət* – adamların iqtisadi (işsiz-ik), siyasi (inqilab, müharibə) səbəblərdən ölkədən könüllü köçməsi və ya məcburi köçürülməsi; mühacirlər isə – siyasi, iqtisadi, dini və s. səbəbdən öz ölkəsini könüllü, yaxud məcburən tərk edib başqa ölkəyə köçən vətəndaşlar (8, s. 137) kimi təfsir edilir.

Rusca «Qısa siyasi lüğət»də *mühacirət* – iqtisadi, siyasi, yaxud şəxsi səbəblərlə bağlı olaraq yaşadığı ölkəni tərk edib, müvəqqəti, yaxud uzun müddətə xarici dövlətdə məskunlaşmaq kimi şərh edilir (102, s. 469).

Rus və bir sıra Avropa dillərində olan lüğət və ensiklopediyalarda da mühacir və mühacirət sözlərinə verilən izahlar, əsasən, yuxarıda qeyd etdiklərimizlə üst-üstə düşür. Beləliklə, mühacirət dedikdə, siyasi, iqtisadi, dini və s. motivlərlə könüllü, yaxud məcburi olaraq vətəni tərk edib, xarici ölkəyə köçmək və orada məskunlaşıb yaşamaq başa düşülür.

Lakin siyasi mühacirəti yaradan səbəblərdən danışıq sarkən mütləq bir incə məqamı da qeyd etməliyik. Bəzən siyasi mühacirət bu və ya digər işlə (məsələn: xidməti ezamiyyət, diplomatik missiya, hərbi xidmət, təhsil almaq və s.) bağlı ölkədən getmiş insanların siyasi motivlərlə (vətəndə dövlət çevrilişinin baş verməsi, respublika təhlükəsi və s.) əlaqədar geriye dönə bilməməsi, yaxud dönmək istəməməsi nəticəsində də yaranır. Məsələn, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin 1919-cu ildə Paris sülh konfransına göndərdiyi nümayəndə heyətinin üzvləri taleyin onlar üçün hazırladığı sürprizdən xəbərsiz idilər. Azərbaycan istiqlalının defakto tanınmasından ötrü misilsiz xidmətlər göstərmiş bu ziyalılarımız (1919-cu ilin avqustunda Bakıya qayıtmış M.H. Hacinski istisna olmaqla) 1920-ci il 27 aprel işğalından sonra Vətənə qayıtmayaraq, milli mücadiləni xaricdə davam etdirməyə qərar verdilər. Bunlar Azərbaycan siyasi mühacirətinin görkəmli xadimləri: Ə. Topçubaşov, Ə. Şeyxülislamov, M. Məhərrəmov,

C. Hacıbəyli, M. Mirmehdiyev (sonralar bəzi mənbələrdə Mehdizadə), A. Atamalibəyov idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ali təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərdiyi gənclərdən bir qismi də bolşevik işğalından sonra Vətənə dönməyə-rək mühacirət həyatını seçmişdir. Həmin gənclərdən biri olan Hilal Münşi mühacirətdə fəal siyasi xadim və publisist kimi tanınmış, «Müsavat» partiyasının Divan üzvü və Azərbaycan Milli Mərkəzinin Berlin təmsilçisi olmuşdur (97, s. 61, 258, 274-277).

İkinci Dünya müharibəsindən sonra da siyasi səbəblərlə əlaqədar (almanlara əsir düşdüklərinə, yaxud Vətənin qurtuluşu uğrunda milli hərbi birliklərin tərkibində sovet qoşunlarına qarşı döyüşdüklərinə görə) cəbhədən geriyyə qayıda bilməyən soydaşlarımızın hesabına Azərbaycan mühacirətinin sıraları növbəti dəfə sıxlaşdı. Belə ki, Vətənə qayıdıb NKVD zindanının zirzəmisində edam olunmaqdan, yaxud Sibirə sürgün edilməkdənsə, xarici ölkələrdə qalmağı üstün tutan milliyyətçi azərbaycanlıların bir qismi mühacirətimizin siyasi qanadına qoşuldu və istiqlal savaşını bu yolla davam etdirməyə başladı. Hərb meydanından siyasi mühacirətin sıralarına qatılanlardan A.Dağlı, T.Atəşli, S.Təkinər 1950-1970-ci illərdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının və ədəbi-tənqidi fikrinin inkişafında mühüm xidmətlər göstərdilər.

Bu məqamları xüsusi vurğulamaqda məqsədimiz diqqəti Azərbaycan siyasi mühacirətinin (eləcə də mühacirət ədəbiyyatının) təşəkkülünü və inkişafını şərtləndirən amillərin müxtəlifliyinə yönəltmək və bununla da

«mühacir» və «mühacirət» sözlərinin, təcrübədə, müxtəlif lüğət və ensiklopediyalarda onlara verilən izahlardan daha geniş məna yükü daşdıqlarını təsbit etməkdir. Yəni siyasi mühacirət insanların yalnız siyasi motivlərlə öz ölkəsini tərk edib başqa ölkəyə köçməsinin nəticəsində deyil, eyni zamanda onların müxtəlif münasibətlərlə getdikləri ölkələrdən yenə də siyasi motivlərlə əlaqədar geriyyə – vətənə dönməmələri nəticəsində də yarana bilər. Azərbaycan siyasi mühacirətinin tarixi ilə bağlı yuxarıda xatırladığımız faktlar bunun əyani sübutu, bariz təsdiqidir.

XX əsrdə baş verən iki dünya müharibəsi, çoxsaylı regional hərbi əməliyyatlar, irqi, dini və milli zəmində törəyən münaqişələr, inqilablar, iqtisadi böhranlar və s. mühacirətin əvvəlki yüzilliklərlə müqayisədə xüsusilə geniş miqyas almasına səbəb olmuşdur. Bu isə öz növbəsində dünyada gedən sosial-siyasi proseslərdə, ayrı-ayrı millətlərin və dövlətlərin tarixi taleyində mühacirətin, özəlliklə, siyasi mühacirətin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasını, bir sıra hallarda isə həlledici amilə çevrilməsini şərtləndirmişdir. XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq mühacirətşünaslığın müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşması da məhz bu yüzillikdə mühacirətin durmadan artan sosial-siyasi çəkisi, çoxşaxəli fəaliyyət istiqamətləri ilə əlaqədardır.

Emiqrantologiya (mühacirətşünaslıq) mühacirət prosesinin subyektı olan insan tipi, mühacirətin axınları və istiqamətləri, insanın qürbətdəki həyatının özəllikləri, yeni sosial mühitə uyğunlaşması prosesi, habelə mühacirətin yaradıcılığı və bu yaradıcılığın xüsu-

siyyətləri haqqında elmdir (94, s. 6-7). «Emiqrantologiya» termini ilk dəfə olaraq Polşanın Yaqillon Universitetinin professoru Lyusian Suxanek tərəfindən slavistlərin 1998-ci ildə Krakovda keçirilmiş XII Ümumdünya konqresi çərçivəsində təşkil olunmuş dəyirmi masa müzakirələri zamanı irəli sürülmüşdür (94, s. 6; 105, s. 129).

Mühacirətsünaslıq belə bir nəzəri başlanğıcdan çıxış edir ki, «Vətəni tərk etmiş hər insan mühacir deyil. Mühacirəti bədbəxtlik və ümid yaradır. Məhz buna görə də Amerikaya, yaxud Hindistana köçmüş ingilis mühacir olmur; o, olsa-olsa, yaşayış yerini dəyişmiş insandır. Müstəqil Ukraynaya köçmüş rus-mühacir deyil, lakin Fransaya və ABŞ-a köçən rus-mühacirdir. Xoşbəxt ölkədən köçən şəxs mühacir olmur. Məhz buna görə də ömürlərinin bir hissəsini vətəndən kənardə keçirmələrinə baxmayaraq, nə S. Moyem, nə E. Heminquey, nə də A. Şveytser mühacir deyildilər. Amma A. Eynşteyn Almaniya'dan olan mühacir idi. Bu gün avropalı üçün doğma ölkədən hətta uzun illərə köçmək mühacirət deyil, adaptasiyanın çətinlikləri də daxil olmaqla bir yerdən başqa yerə köçməkdir. Nə az, nə çox» (106, s. 465).

Mühacirətsünaslıq müstəqil bir elm sahəsi kimi XX əsrin sonlarında təşəkkül tapsa da, mühacirətin, o cümlədən Azərbaycan mühacirətinin öyrənilməsi tarixi daha əvvəllərdən – həmin əsrin 20-30-cu illərindən başlayır. Biz M.B. Məhəmmədzadəni cəsarətlə Azərbaycan mühacirətsünaslığının banisi sayıb bilərik. Belə ki, onun mühacirət tariximizə dair çoxsaylı məqalələri, xüsusilə «Milli Azərbaycan hərəkəti» adlı qiymətli araşdırması-

nın müvafiq fəsilləri buna əsas verir. «Düşmən istilasına uğramış yurdunu qurtarmaq, hürriyyət və istiqlalını qaytarmaq üçün yaptığı şanlı savaşda hər millət qəhrəmanlıqlar, fədailər, mücahidlər, şəhidlər və məzlumlarla yan-yan, bir də siyasi mühacirət yaradır» (81, s. 158) – deyən Mirzə Bala sözügedən araşdırmasında dünya mühacirət hərəkatının tarixindən, müxtəlif millətlərin müqəddərində siyasi mühacirətin şanlı rolundan müxtəsər bəhs etmiş, Azərbaycan mühacirətinin tarixi kökləri, inkişaf mərhələləri üzərində ətraflı dayanmış, onun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra formalaşan yeni mərhələsinin fəaliyyətini müfəssəl təhlil etmişdir. Milli mühacirətimizin sosial tərkibinin daim dəyişdiyini, yeniləşdiyini, şəkildən-şəklə düşdüyünü, bu toplum içərisində müxtəlif səviyyəli zümrələrin bir-birinə qarışdığını, müxtəlif mənafeələrin çarpışdığını qeyd edən M.B. Məhəmmədzadə mühacirətimizi siyasi və qeyri-siyasi olmaq üzrə iki qrupa ayırır (81, s. 163). Milli istiqlal hərəkatını – «Azərbaycan davası»nı xarici ölkələrdə yürüdən, təbii ki, mühacirətimizin siyasi qolu idi. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını yarananlar da məhz siyasi mühacirlərimiz idi. Bəs «mühacirət ədəbiyyatı» dedikdə biz hansı ədəbiyyatı nəzərdə tuturuq?

Mühacirət ədəbiyyatını, ümumiyyətlə, XX əsr hadisəsi kimi dəyərləndirən, onun vətəndə yaranan milli ədəbiyyatla dil, ənənə və s. kimi ümumi cəhətlərə malik olduğunu vurğulayan tanınmış ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, Rusiya EA A.M. Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunun qocaman əməkdaşı, professor Y.B. Borev bu

ədəbiyyatın aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd edir: «**Mühacirət ədəbiyyatı:**

a) Vətəndəki quruluşa və qayda-qanuna münasibətdə açıq müxalifət mövqeyində dura bilir;

b) Hər zaman, heç olmazsa, zəif də olsa, nostalgiyanın acısını ifadə edir;

c) Vətən mühiti ilə bilavasitə deyil, yaddaş vasitəsi ilə bağlıdır və mənsub olduğu xalqın çağdaş həyatından zaman və məkan baxımından ayrı düşmüşdür;

ç) Vətəndəki tarixi dəyişiklikləri öncədən duyur və kəskin hiss edir;

d) İkidilliliyə və ikimədəniyyətliliyə (Məs: V. Nabokovun yaradıcılığı), yaxud ən azı bir dili digər dillə və ya doğma (milli) mədəniyyəti yaşadığı ölkənin mədəniyyəti ilə zənginləşdirməyə meyillidir;

e) Vətəni həm daxildən, həm də xaricdən görür (çıxış və yeni sığınacaq nöqtələrindən dünyanın miqyaslı görünüşü);

ə) Ölkələr, xalqlar, mədəniyyətlər arasında körpü salır» (106, s. 464-465).

Yuxarıda sadalanan universal xüsusiyyətləri müəyyən qeyd-şərtlə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına da şamil etmək olar. Bununla belə, hər bir xalqın, o cümlədən Azərbaycan xalqının mühacirət ədəbiyyatı, təbii ki, özünün spesifik cəhətləri ilə seçilir.

İlk növbədə onu qeyd edək ki, *Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı da XX əsr hadisəsidir*. Bir qədər də konkretləşdirsək, bu ədəbiyyatın xronoloji sərhədləri 1920-1991-ci illəri, yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyə-

tinin süqutundan Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasına qədər olan dövrü əhatə edir.

Doğrudur, Azərbaycan siyasi mühacirətinin tarixi kökləri daha əvvəllərə – XIX əsrin ilk rübünə gedib çıxır. Lakin əvvəlki araşdırmalarımızda da vurğuladığımız kimi, istər XIX əsrin, istərsə də XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan mühacirəti təşkilatlanmış toplum deyildi, ideoloji mübarizə vasitələrinə, mətbuata, nəşriyyata malik deyildi; onun fəaliyyəti heç bir siyasi qurum tərəfindən istiqamətləndirilmirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra yaranıb, zaman-zaman inkişaf etmiş mühacirətimiz isə daha kütləvi və mütəşəkkil xarakter daşıyırdı, müxtəlif ölkələrdə özünün siyasi qurumlarına, mətbuat orqanlarına malik idi. Ən başlıcası isə bu mühacirət məskunlaşdığı ölkələrdə özünün siyasi, ədəbi-mədəni mühitini yaratmış, yetmiş il ərzində müxtəlif vasitələrlə Azərbaycan milli hərəkatını davam etdirmiş, zəngin ideoloji-siyasi və ədəbi-elmi irs qoyub getmişdir (14, s. 9-10).

Digər tərəfdən, ədəbiyyat tarixçiliyinə XIX əsrdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının mövcudluğunu təsdiq edəcək heç bir fakt məlum deyil. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan siyasi mühacirətinin mətbu irsində də bizim «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı» adı altında öyrəndiyimiz ədəbiyyatın ideoloji-siyasi və bədii-estetik dəyərlər sisteminə daxil ola biləcək örnəklərə təsadüf etmirik. Prof. Vaqif Sultanlı 1909-1920-ci illəri (Stolipin irticasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədərki dövrü) mühacirət ədəbiyyatımızın inkişafın

da ilk mərhələ kimi təqdim etsə də (45, s. 10; 37, s. 283), fikrinin təsdiqi üçün konkret ədəbi-bədii faktlardan deyil, Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bu dövrdəki ictimai-siyasi və publisistik fəaliyyətindən çıxış edir. Araşdırmalar göstərir ki, 1909-cu ildən mühacirətdə olan Ə. Ağaoğlu yalnız 1920-1930-cu illərdə qələmə aldığı bədii əsərlərlə mühacirət ədəbiyyatımızı zənginləşdirməyə başlamışdır.

Yeri gəlmişkən, Ə. Ağaoğlunun Maltada sürgündə olarkən yazdığı «Könülsüz olmaz» və «Üç mədəniyyət» əsərlərini də V. Sultanlı yanlış olaraq mühacirət ədəbiyyatı nümunələri kimi təqdim edir (45, s. 37, 40, 106-109; 37, s. 308, 374-377, 378).

M.Ə. Rəsulzadə isə ikinci mühacirəti dövründə (1922-1955) Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının və ədəbi-tənqidi fikrinin dəyərli örnəklərini yaratmışdır. Ə. Hüseynzadəyə gəldikdə isə, V. Sultanlının özünün də qeyd etdiyi kimi, «onun həyatının mühacirət dövrü müəyyən mənada ictimai-siyasi aktivliyi ilə seçilsə də, yaradıcılıq baxımından o qədər də məhsuldar olmamışdır» (37, s. 363). Bu böyük mütəfəkkirin mühacirət dövrü yaradıcılığından əldə olan azsaylı örnəkləri belə, yuxarıda qeyd etdiyimiz prinsiplər baxımından, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına aid etmək mümkün deyildir.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslıqda bəzi hallarda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının xronoloji sərhədlərinin və nümayəndələrinin müəyyənləşdirilməsində nəzəri-metodoloji səhvlərə yol verilir. Məsələn: prof. V. Sultanlı «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tarixi

ədəbiyyatımızın tarixi qədər qədimdir» (45, s. 9; 37, s. 282-283) iddiasıyla Xətib Təbrizini, Şihabəddin Süh-rəvərdini, İmadəddin Nəsimini və digər orta əsr klassik-lərini mühacir sənətkarlar qisminə aid edir ki, bu da təbii ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, doğru deyildir. Hərçənd başqa bir yerdə V. Sultanlı özü də etiraf edir ki, «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı dedikdə, XX əsrdə siyasi səbəblər ucbatından dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsi nəzərdə tutulmaqdadır» (45, s. 9; 37, s. 283). Lakin hörmətli professorun Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalarındakı yanlışlıq və ziddiyyət bununla bit-mir. Belə ki, V. Sultanlı Y.V. Çəmənşəminlinin Azər-baycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra xaricdə yaşadığı dövrü (1920-1926-cı illər) mühacirət sayır və buna əsaslanaraq onu mühacirət ədəbiyyatımızın nüma-yəndəsi kimi təqdim edir (45, s. 12, 47-50; 37, s. 285, 321-324). Lakin görkəmli ədibin bu illərdəki fəaliyyəti onu nə Azərbaycan siyasi mühacirətinin, nə də müha-cirət ədəbiyyatımızın nümayəndəsi kimi səciyyələndir-məyə imkan vermir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə əlaqədar bu dövlətin Osmanlı dövlətindəki səfiri vəzifəsindən istefa verən Yusif Vəzir istər Türkiyədə, istərsə də Fransada yaşa-dığı müddətdə Vətəndəki bolşevik rejiminə deyil, ək-sinə, bu rejimə qarşı mücadilə yürüdən siyasi mühacirə-timizə, o cümlədən M.Ə. Rəsulzadə, Ə. Topçubaşov, X. Xasməhəmmədov kimi mühacirət liderlərinə qarşı müxalifətdə olmuşdur (34, s. 78-86). Bununla yanaşı, mənbələrdə onun Anadolu istiqlal savaşına münasibətdə

də qeyri-korrekt davranışı barədə məlumatlara rast gəlinir. Səməd Ağaoğlu «Həyat bir macərə! Çocuqluq və gənclik xatirələri» adlı kitabında anasının uzaq qohumu olan Y. Vəzir barədə yazır: «Yusif bəy iyi salon adamı, əcəmi, bacarıqsız politikaçıydı. Anadoluda başlamış milli mücadiləyə qarşı soyuq davranıyor, hətta onu küçümsəyən sözləri qəzetlərə keçiyordu. Annəmin bir kaç dəfə yaptığı uyarılara aldıriş etmədi. Fəqət dostları da yavaş-yavaş azaldı sonunda, Azərbaycana kommunist idarə gəlincə işsiz, ancaq sığınmış adam olaraq İstanbulda qaldığı zaman səfərin salonları çoxdan boşalmışdı. Səfərdə oturan, həyəcanlı, əl-qol hərəkətləri bol bir baş katiblə gənc gözəl qarisından başqa kimsəylə görüşmüyordu. Zəfərdən sonra Ankaranın İstanbuldan uzaqlaşması üçün ilk işarət verdiyi adamlardan biri də Yusif bəy oldu. Bir daha nə üzünü gördüm, nə ismini eşitdim» (60, s. 95).

1923-cü ilin əvvəllərində Türkiyə hökumətinin tələbi ilə İstanbulu tərk edərək Fransaya gedən Y. Vəzir bu ölkədə yaşadığı üç il ərzində qürbət həyatının ağırı-acılarını bol-bol dadmış, Paris yaxınlığındakı Klişi şəhərində mexanika zavodunda fəhləlik etmiş və özünün yazdığı kimi, «kapitalizm əsiri olan işçilərlə boyunduruq yoldaşı olaraq dünyaya başqa nəzərlə baxmağa başlamışdır» (34, s. 80-81). Fransada yaşadığı dövrdə 1917-ci ildən bəri üzvü olduğu Müsavat partiyasını «xalqı aldadan və soyan rəzillər yığınağı» adlandıraraq onun sıralarından çıxan Y.Vəzir Fransa Kommunist Partiyasının orqanı olan «Paris xəbərləri» qəzetində əməkdaşlığa başlamış və bu qəzetin səhifələrində dərc etdirdiyi yazılardan

birində kommunizm ideyalarına rəğbətini bildirərək yazmışdır: «Mənim əqidəm həmişə kommunist əqidəsi ilə düz gəlir» (34, s. 81). Azərbaycan siyasi mühacirətinin mətbu orqanı olan «Yeni Kafkasya» məcmuəsi Y. Vəzirin «Müsavət» partiyasına və onun liderlərinə qarşı təhqirlərinə «Şərəfsiz bir aqibət» məqaləsi ilə münasibət bildirmişdir. Bu məqalənin müqabilində ədib 1925-ci ildə məşhur ««Müsavətçi»yə cavab»ını yazaraq, Parisdən Bakıya, «Kommunist» qəzetinə göndərmişdir (34, s. 81-82).

««Müsavətçi»yə cavab» Y. V. Çəmən zəminlinin bir tərəfdən, Azərbaycan siyasi mühacirəti və onun liderləri ilə arasında olan bütün körpüləri yandırdığını, digər tərəfdən isə, 1917-1919-cu illər arasında qələmə aldığı publisistik məqalələrdə («Azərbaycan muxtariyyəti», «Xarici siyasətimiz», «Milli və mədəni işlərimiz») əksini tapmış ideoloji-siyasi baxışlardan geri çəkildiyini göstərir. Belə ki, bolşeviksayağı təhqir və ittihamlarla dolu olan cavabında o yazır: «Əgər Məhəmməd Əminlər Azərbaycanda feodalizmin ehyasına və qolçomaqların təkrar iş başına gəlməsinə inanırlarsa, əmin olsunlar ki, bu olmayacaqdır. Bütün Azərbaycan gəncləri ölərlər, lakin əskimiş idarənin təkrar hökm sürməsinə razı olmazlar. Çünki böyük inqilabın feyzləri geri alınmaz» (18, s. 191).

Əslində mənsub olduğu xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə, tarix, ədəbiyyat və mədəniyyətinə bağlı vətənpərvər bir ziyalı olan Yusif Vəzirin siyasi baxışlarındakı bu kəskin təbəddülatın köklərini, səbəbini onun öz xarakterində axtarmaq lazımdır. Siyasətlə məşğul olduğu illəri

«həyatının ən kədərli dövrü» adlandıran ədib etiraf edir ki, «Mən təbiətə maarif və mədəniyyət adamıyam. Mən ədəbiyyatla yaşayıram və xaricə getməyimə də o bais olubdur. Müsavat dövründə mən Azərbaycanda cəmi-cümlətanı bir ay olmuşam və məndə belə bir inam olub ki, özlərini ölkənin yiyəsi kimi aparən müsavat başçılarının ağılığı müvəqqətidir. Müsavat hakimiyyətinin nümayəndəsi olmağım da təsadüfi olub. Elə ona görə də sovet hökuməti gələn kimi vəzifədən istefa vermişəm...» (34, s. 79). Müsavatçı keçmişini lənətləyərək 1926-cı ilin aprelində Vətənə dönmən Y. Vəzir çox keçmədən bu dəfə də siyasi oriyentasiyada səhvə yol verdiyini anlayır və nə qədər paradoksal olsa da, 1940-cı ildə «əks-inqilabi millətçi-müsavatçı təşkilatın üzvü» kimi 8 il həbs cəzası alır (13, s. 203).

Beləliklə, XX əsr ədəbiyyatımızın və ədəbi-elmi fikrimizin inkişafındakı xidmətləri üzərinə əsla kölgə salmadan, bədii və elmi irsinin yüksək dəyərini bir daha təsdiq edərək, vətənpərvər bir ziyalı olduğuna qətiyyən şübhə etmədiyimizi vurğulayaraq, siyasi baxışlarındakı təbəddülatların mənəvi-psixoloji səbəblərini anlamağa çalışaraq bəyan edirik ki, Y.V. Çəmənəminli Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi deyildir. Ən azı ona görə ki, ilk Cümhuriyyətimizin süqutundan sonra xaricdə yaşadığı dövrdə Vətəndəki bolşevik rejiminə qarşı müxalifətdə olmamış, ədəbi, elmi, publisistik fəaliyyəti ilə «Azərbaycan davası»nı dəstəkləməmiş, əksinə, siyasi mühacirətimizə qarşı qərəzli çıxışlar etmişdir. Vətəndəki siyasi rejimə qarşı müxalifət mövqeyi

isə, yuxarıda göstərildiyi kimi, mühacirət ədəbiyyatının universal xüsusiyyətləri sırasında birinci qeyd olunur.

V. Sultanlı araşdırmalarında Y.V. Çəmənəminli ilə yanaşı, Səməd Ağaoğludan (45,s. 45-47;37, s. 313-318), Sürəyya Ağaoğludan (37, s. 318-321) və Aras Elmasdan da (45, s. 16, 33-34; 37, s. 292, 301-302) mühacirət ədəbiyyatımızın nümayəndələri kimi bəhs edir ki, bu da çağdaş emiqrantologiyanın təməl müddəaları ilə ziddiyyət təşkil edir. İlk növbədə ona görə ki, bu şəxsiyyətlərin heç biri siyasi mühacir deyildir. Belə ki, Səməd Ağaoğlu (1909-1982) və Sürəyya Ağaoğlu (1903-1989) Bakıdan İstanbula, mühacirət həyatı seçmiş ataları Ə. Ağaoğlunun yanına köçmüşdülər. Təbii ki, bu zaman 6 yaşında olan Sürəyyanın, sūdəmər çocuq olan Səmədin Vətəni tərk etmək üçün siyasi səbəbləri ola bilməzdi. Bu köç onların anası Sitarə xanımın «harda və hansı şərtlər içində olursa-olsun, ölüncəyə qədər əri ilə yanaşı olmaq» (58, s. 25; 59, s. 217; 61, s. 8-9) istəyinin nəticəsi idi. Sonralar Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edən, üç dəfə millət vəkili seçilən, dövlət qulluğunda yüksək vəzifələrdə, o cümlədən nazir, baş nazir müavini vəzifələrində çalışan, siyasi fəaliyyətinə görə bir neçə il həbsdə olan Səməd Ağaoğlu, eləcə də onun bacısı, Türkiyənin məşhur hüquqşünaslarından biri, bu ölkənin ilk qadın vəkili Sürəyya Ağaoğlu obyektiv və subyektiv səbəblərdən «Azərbaycan davası»na qatılmışlar. Onların bədii irsi də mühacirət ədəbiyyatının yuxarıda qeyd olunan səciyyəsinə uyğun gəlmir. Səməd Ağaoğlunun bədii nəsrini 1940-1970-ci illər türk nəsrinin kontekstində, onun tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilə

bilər. Sürəyya Ağaoğlunun bədii yaradıcılığının məhsulu olan «Bir ömür böylə keçdi» və «Səssiz gəmini bəklərkən» adlı xatirələri də türk memuar ədəbiyyatının örnəkləri kimi dəyərləndirilməlidir.

Aras Almasa gəldikdə isə, o, 1937-ci ildə, yəni atası Almas İldırım mühacirət etdikdən təqribən dörd il sonra Türkiyənin Elazığ bölgəsində dünyaya göz açdığından mühacir sayıla bilməz və təbii ki, onun poetik irsi də mühacirət ədəbiyyatı kimi təqdim və tədqiq edilməməlidir. Digər tərəfdən, A. Almasın Türkiyədə yaşadığı illərdə qələmə aldığı şeirləri məzmun baxımından da mühacirət ədəbiyyatına aid etmək olmur. Bu şeirlərdə şairin ata yurdu Azərbaycanın dərdlərinin əksini, bolşevik rejiminin antibəşər mahiyyətinin ifşasını, milli istiqlal ideyasının tərənnümünü görmürük. A. Almasın şeirləri daha çox insan, zaman və dünya haqqında, həyat və ölüm haqqında fəlsəfi düşüncələrin ifadəsidir. A. İldırımın peziyasından fərqli olaraq, A. Almasın şeirlərində Azərbaycanın mükəmməl poetik obrazı canlanmır. V. Sultanlı: «Arazın şeirlərində, Almas İldırımın yazılarında olduğu kimi, ilk diqqəti çəkən Azərbaycan mövzudur. Bu mövzu şairi daim narahat etmiş, fikrindən, düşüncələrindən bir an olsun belə çəkilməmişdir. O, nədən yazır-yazsın, şeirlərinin mayasında Vətənin sevgi və həsrətdən yoğurulmuş obrazı cilvələnməkdədir» (45, s. 34; 37, s. 302) yazırsa da, A. Almasın poetik irsindən əldə olan örnəklər, eləcə də şairin Bakıda çap olunmuş «Salam olsun» kitabında (64) toplanmış şeirlər onun bu mülahizəsini təsdiq etmir. Elə V. Sultanlının fikrinin təsdiqi üçün nümunə gətirdiyi şeir parçası da («Qarabağ

şəhidlərinə») A. Almasın yaradıcılığının Türkiyə dövrünün deyil, Azərbaycan, Bakı dövrünün məhsuludur. Hərçənd şair 56 illik ömrünün 54 ilini Türkiyədə yaşamış, burada 35 ildən artıq bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, yalnız vəfatından təqribən iki il öncə ata yurduna gəlmiş və 1993-cü il iyulun 13-də Şüvələnda dünyasını dəyişmişdir. Məhz ömrünün son iki ilində Şüvələnda yazdığı bir neçə şeirdə («Müqəddəs məktub», «Qarabağ şəhidlərinə», «Üz qarası», «Qardaşlarıma» və s.) A. Almas Azərbaycan həqiqətlərini, Qarabağ dərdimizi ifadə etmişdir.

Bəzi araşdırmalarda Baninin – Ümmülbanunun Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim edilməsi isə (45, s. 41-45; 37, s. 308-313; 43, s. 253-256; 96, s. 63-73) ən azı təəccüb doğurur. Çünki Baninin ana dilimizə tərcümə olunmuş əsərləri («İvan Buninin son höcəti», «Qafqaz günləri», «Paris günləri») ilə tanışlıqdan belə bir qənaət hasil olur ki, onun yaradıcılığı, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatının hadisəsi, milli ruhumuzun ifadəsi deyil. Özü də yalnız dil amilinə görə yox. Fil.e.d. Vilayət Quliyev haqlı olaraq yazır ki, «... Parisə çatan kimi dinini dəyişən, əsərlərində mənsub olduğu millət və mədəniyyət haqqında xoşagəlməz ifadələrə bol-bol yer verən Baninin – Ümmülbanunun «Qafqaz günləri» romanını bir azərbaycanlı kimi xəcalət çəkmədən və natamamlıq kompleksi keçirmədən oxuyub başa çıxmaq mümkün deyil» (30, s. 62).

Yəqin elə buna görə də Baninin «Qafqaz günləri» və «Paris günləri» avtobioqrafik romanlarını fransızcadan dilimizə çevirmiş Hamlet Qoca haqlı olaraq onu «əslən

azərbaycanlı olan fransız yazıçısı» (28, s. 83) kimi təqdim edir və onun yaradıcılığından Fransa-Azərbaycan ədəbi əlaqələri kontekstində, özü də «Fransızlar yurdum haqqında» kitabında (28, s. 83-113) danışır, həmtərtibçisi olduğu «Fransız ədəbiyyatı antologiyası»nda əsərlərindən parçalar verir (22, s. 213-248). Moskvada nəşr olunmuş biblioqrafik göstəricilərdə də Banindən fransız yazıçısı kimi bəhs olunması (37, s. 309) təəccüblü deyildir.

Nəhayət, 1991-ci ildən sonra Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının yeni mərhələsinin başladığını qeyd edən V.Sultanlı həmin mərhələnin nümayəndələri sırasında hələ sovet dövründən Rusiyada, Moskvada yaşayıb-yaradan Həmzə Fəthi Xoşginabının, Xalq Koroğlunun, Çingiz Hüseynovun, Tofiq Məliklinin, Saleh Əliyevin, Moskvada doğulub boya-başa çatmış Alla Axundovanın, 1999-cu ildə işləmək üçün Almaniyaya köçmüş Rəsim Mirzənin və digərlərinin adlarını çəkir (37, s. 289-290).

Öncə onu qeyd edək ki, bir dövlətin ərazisi daxilində yaşayış yerinin dəyişdirilməsi, səbəbindən asılı olmayaraq, mühacirət, xüsusən də siyasi mühacirət sayıla bilməz. Keçmişdə SSRİ vətəndaşlarının bir müttəfiq respublikadan digərinə, bir sovet şəhərindən başqasına köçmələri də, təbii ki, mühacirət deyildi. Vaxtilə SSRİ vətəndaşları olan Çingiz Hüseynov, Tofiq Məlikli və b. sovet Azərbaycanından sovet Rusiyasının paytaxtına siyasi mühacir kimi gəlməmişdilər, bu heç nəzəri baxımdan da mümkün deyildi. Çünki Sovet İttifaqının bütün ərazisində, o cümlədən Moskvada da, Bakıda olduğu kimi, totalitar rejimin sərt qayda-qanunları, qadağaları tam

həcmdə qüvvədə idi. Əksinə, Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində Azərbaycan ziyalıları, elm və ədəbiyyat xadimləri özlərini digər müttəfiq respublikalardakı həmkarlarına nisbətən daha sərbəst hiss edirdilər. Ç.Hüseynov, T.Məliklini o dövrlərdə Moskvaya apararı səbəb 1920-1940-cı illərdə bir sıra ziyalılarımızı mühacirətə sövq edən səbəb – «Azərbaycan davası»nı vətəndən kənardə yürütmək istəyi deyildi. Onlar sırf şəxsi motivlərlə bağlı özlərinin gələcək karyeralarını Moskvanın elmi, ədəbi-mədəni mühitində görürdülər və bu da o dövr üçün başa düşüləndir. Hazırda isə hər iki hörmətli ziyamız Rusiya Federasiyasının vətəndaşıdır, bu dövlətin paytaxtında ədəbi-elmi, pedaqoji fəaliyyətlərini davam etdirir, diasporumuzu təmsil edirlər. Lakin nə onlar, nə də Rusiyada, Amerika və Avropa ölkələrində müvəqqəti və ya daimi yaşamaq və işləmək üçün məskunlaşmış qüzeyli soydaşlarımız, çağdaş emiqrantologiyanın prinsipləri ilə yanaşdıqda, siyasi mühacir deyillər, demək, onların yaratdıqları əsərlər də mühacirət ədəbiyyatı yox, diaspor ədəbiyyatıdır.

Bununla belə, İran İslam inqilabından sonra güneyli soydaşlarımızın bir qismi Avropa ölkələrinə, ABŞ və Kanadaya köçmüşdür ki, onların içərisində siyasi mühacirlər də vardır. Fəqət indiki halda bu mühacirətin vahid ideoloji-siyasi və bədii-estetik dəyərlərə söykənən bir ədəbiyyat yaratdığını söyləyə bilmərik. Eyni zamanda, Azərbaycan siyasi mühacirətinin əvvəlki dalğaları ilə müqayisədə Güney Azərbaycan siyasi mühacirəti ən azı mənəvi baxımdan daha əlverişli vəziyyətdədir. Çünki onun müstəqil Azərbaycan Respublikası kimi bir qürur

və güvənc yeri vardır. Belə olduğu təqdirdə, Güney Azərbaycan siyasi mühacirətinin fəaliyyətinin əsas hədəfini, onun yaradacağı ədəbiyyatın məfkurəvi qaynağını bütöv Azərbaycan ideyası təşkil etməlidir. Təbii ki, bu zaman mövcud geosiyasi reallıqlar da unudulmamalıdır. Əks təqdirdə, İrandakı teokratik rejimlə barışa bilməyib, xaricə köçmək hələ heç də həmin şəxsin milliyətçi, vətənpərvər azərbaycanlı olduğu anlamına gəlmir. Belə ki, teokratik qayda-qanunları qəbul etməyib, İranı tərk edənlər içərisində farslar da az deyildir.

Bəzən S.C. Pişəvərinin başçılıq etdiyi Güney Azərbaycan milli hökumətinin süqutundan (1946) sonra sovet Azərbaycanına keçən soydaşlarımızı da mühacir, onların yaratdıqları ədəbiyyatı isə Güney Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kimi təqdim etmək cəhdlərinin şahidi oluruq. Elmi ədəbiyyatda bu məsələyə münasibətdə iki mövqe nəzərə çarpır. Prof. Vaqif Sultanlıya görə, bu hadisə vətəndən-vətənə «hicrət» olduğu üçün ondan mühacirət kimi bəhs olunmur (45, s. 14; 37, s. 284). Tarix elmləri doktoru Xaləddin İbrahimlinin fikrincə isə, «Vətəndən vətənə mühacirət olmaz!» tezisinin mənəvi tərəfi başa düşülən olsa da, yalnız coğrafi mənada, ərazicə deyil, ideoloji-siyasi cəhətdən də iki yerə parçalanmış və hər ikisi qeyri-müstəqil olan bir Azərbaycandan o birinə keçid sözün rəsmi mənasında SSRİ-dən İrana mühacirət idi» (27, s. 10).

Şübhəsiz ki, Güney Azərbaycan milli hökumətinin süqutu ilə əlaqədar bir qrup soydaşımızın Azərbaycan SSR-ə keçməsində siyasi motivlər var idi və təbii ki, bu aksiya Kreml tərəfindən sanksiyalaşdırılmışdı. Çox gü-

man ki, S.C. Pişəvəri və onun məsləkdaşları bu hicrəti müvəqqəti hesab edir və ilk fürsətdəcə geriyyə dönüb, milli azadlıq hərəkatını yenidən başlamağı düşünürdülər. Fəqət hadisələrin sonrakı gedişi bunun reallıqdan uzaq olduğunu göstərdi. Sovet Azərbaycanına pənah gətirən güneyli soydaşlarımız burada xüsusi xidmət orqanlarının ciddi nəzarəti, bir sıra hallarda isə sərt təpkisi ilə üzləşdilər. Güney Azərbaycan Demokratik Firqəsinin Bakıdakı fəaliyyəti məhz bu orqanlar tərəfindən yönəldilirdi. Təbii ki, belə bir şəraitdə müstəqil siyasi fəaliyyətdən söhbət belə gedə bilməzdi. Əslində o zamankı şərtlər daxilində bu heç mümkün də deyildi. Güneyli soydaşlarımız yağışdan çıxıb, yağmura düşdüklərinin fərqi idilər. Onlar burada, Arazın o tayında qalmış həmvətənlərinin azadlığı uğrunda mübarizə aparan siyasi mühacir deyil, Sovet dövlətinin əlində İran dövlətinə qarşı təzyiq aləti olduqlarını anlayırdılar. Bu statusa qarşı açıq-aşkar üsyan edənlərin aqibəti isə S.C. Pişəvərinin, M.Biriyanın aqibəti kimi oldu. B.Azəroğlu, M. Gülgün, P. Makulu, Ə. Tudə, H. Billuri kimi şair və yazıçılar isə sovet Azərbaycanındakı senzuranın imkan verdiyi hədlər daxilində cənub həsrətini, güneyli soydaşlarımızın azadlıq arzularını qələmə aldılar, fars şovinizminin eybəcərliklərini ifşa etdilər. Amma onların qələmə aldığı bu əsərlər Güney Azərbaycan mühacirət poeziyası, nəsr, yaxud dramaturgiyası deyildi, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı idi. Demokratik azadlıqların, xüsusilə yaradıcı insanlar üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən söz, fikir, mətbuat azadlığının mövcud olmadığı, siyasi senzuranın tüğyan etdiyi totalitar bir ölkədə –

SSRİ-də mühacirət ədəbiyyatı yarana bilməzdi, yaran- saydı belə, açıq nəşr edilə və yayıla bilməzdi. Yəqin bu da təbii və qanunauyğun bir haldır ki, İran ərazisində, o cümlədən Güney Azərbaycan bölgələrində siyasi müha- cirətimizin, Müsavat Partiyasının Xarici Ölkələr Büro- sunun gizli təşkilatların geniş şəbəkəsini yaratmasına baxmayaraq, bu ölkədə mühacirət ədəbiyyatımız və mətbuatımız intişar tapmadı. A. İldırım hətta Təbrizdə də duruş gətirə bilməyib, Türkiyəyə köçdü. Bu da o za- mankı İran dövlətinin monarxist mahiyyətindən irəli gəlirdi.

Elmi ədəbiyyatda bəzən Cəlil Məmmədquluzadənin Təbrizdə yaşadığı dövrü də (sentyabr 1920 – may 1921) mühacirət, «Molla Nəsrəddin» jurnalının bu şəhərdə nəşr olunmuş saylarını isə mühacirət mətbuatımızın ilk örnəkləri kimi təqdim etmək cəhdlərinə rast gəlirik. Mirzə Cəlil yaradıcılığının və «Molla Nəsrəddin» jurna- lının görkəmli tədqiqatçısı, AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov sözügedən jurnalın transliterasiyalı nəşrinin I cildinə ön sözdə 1920-ci ilin yaz-yay aylarını nəzərdə tutaraq yazır: «Məmmədquluzadənin vəziyyəti çox cəhətdən ağır idi: Vətənin dar günlərində ədibin dünyagörüşü keçmiş radikal-inqilabi kökündən uzaqla- şıb əsl demokratik istiqamət alırdı: «Fevral və Oktyabr inqilabları» adı ilə məşhurlaşan hadisələrin İmperiya xalqlarına, o cümlədən azərbaycanlılara xoşbəxtlik gəti- rə bilməyəcəyini dərk edirdi; arvadı Həmidə xanımın malikanə, torpaq, məktəb sahibi olması, «mülkədar-xey- ryyəçi qadın» kimi, qardaşı Ələkbərin isə İran inqilabı fədailərindən və Səttarxanın yaxın silahdaşlarından biri

kimi tanınması, erməni-daşnak canilərin Qarabağdakı vəhşilikləri zamanı silah götürüb Xankəndindəki vuruşlarda iştirak etməsi s.b.k. səbəblər ədibin Təbrizə mühacirətini labüd etmişdi. Lakin Arazın o tayında da şərait yaradıcılıq və jurnalistika üçün yararsız idi» (36, s. V).

Əziz Mirəhmədovun bu mülahizələrinə əsaslanan fil.e.d. Abid Tahirli Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixinin «Molla Nəsrəddin»in Təbriz nömrələri ilə başladığını iddia edir (47, s. 37, 44; 48, s. 14-15; 49; 50; 51, s. 254-278).

Məlumdur ki, mühacirət mətbuatını və mühacirət ədəbiyyatını siyasi mühacirət yaradır. Fəqət C. Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin qısamüddətli Təbriz dövrü bu böyük ədibi – siyasi mühacir, «Molla Nəsrəddin» satirik jurnalını isə mühacirət mətbuatı orqanı kimi səciyyələndirməyə əsas vermir. Belə ki, Mirzə Cəlil Şimali Azərbaycanı – Azərbaycan SSR-i siyasi baxışlarına görə deyil, qardaşı Mirzə Ələkbərin təkidi nəticəsində tərک etməyə məcbur olmuşdu. Mirzə Ələkbərin niyyəti isə sovet hakimiyyətinin hələ möhkəmlənmədiyi, Azərbaycanın əyalətlərində, o cümlədən Qarabağda qarışıqlığın, özbaşınalığın hökm sürdüyü bir şəraitdə Mirzə Cəlilin və onun ailə üzvlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək, onların şərəf və ləyaqətini mümkün olan, ehtimal edilən təhqirlərdən qorumaq idi. Bu məqam Həmidə Məmmədquluzadənin xatirələrində də əksini tapmışdır: «1920-ci ilin baharında biz Kəhrizlidə yaşayırdıq. May ayında xəbər yayıldı ki, Gəncədə üsyan qaldırılmışdır. Şuşada və Ağdamda yerləşən qoşun dəstələri Yevlax dəmiryol stansiyasına tərəf hərəkət edir-

dilər. Fitnəkarlar xalq arasında şayiə yaymışdılar ki, guya bolşeviklər Bakını və Gəncəni tərk edirlər. Bir-birinin arxasınca müxtəlif şayiələr yayılırdı. Fitnəkarlar öz işlərini görməkdə idilər. Onların yaydığı ağılasıgmaz şayiələr camaatın içərisində vahimə doğurmuşdu. Aranın qarışmasından istifadə edən qaçaq-quldur hər tərəfdə müxtəlif hadisələr törədirdi. Özbaşınalıq hökm sürməkdə idi. Bu zaman Mirzə Cəlilin qardaşı Mirzə Ələkbər Naxçıvandan gəlib çıxdı. O, məsləhət gördü ki, yığışıb müvəqqəti olaraq, Təbrizə köçək, ara sakitləşəndən sonra qayıdıb vətənə gələrik. Biz buna razılıq vermədik.

Mirzə Ələkbər öz fikrində israr edərək deyirdi: «Hazırda Təbrizdə hökumət demokratların əlindədir, onlar bizi sevinclə qarşılayacaqlar. Biz orada «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrini davam etdirərik və bu, şübhəsiz, gözəl nəticələr verər. Sovet hökuməti Azərbaycanda möhkəm bərqərar olduqdan sonra sizi yada salıb, Molla Nəsrəddini dəvət edəcəkdir. İndi isə dayanmayıb getmək lazımdır, mən sizin təhlükəsizliyinizə cavabdehəm».

Mirzə Ələkbər etiqadla inandığı hər şey haqqında qəti inamla danışar, iradəsindən dönməz, kimsədən nə qorxar, nə də çəkinərdi. Onun gətirdiyi sübutlar nəticədə bizi yerimizdən elədi, yığışıb yola düşdük. Uzun əzab-əziyyətlərdən sonra Araz çayını Xudafərin körpüsündən keçib, İran torpağına daxil olduq» (33, s. 66-67).

1920-ci ilin yayında Mirzə Cəlili Qarabağdan Təbrizə getməyə vadar edən şəraitin əyani əksi olan bu xatirə parçasından da aydın görünür ki, yeni qurulmuş, fəqət hələ möhkəmlənməyə macal tapmamış sovet höku-

məti ilə böyük ədib arasında onu mühacirət həyatı seçməyə sövq edəcək heç bir ziddiyyət olmamışdır. Bu ziddiyyətlər özünü bir neçə il sonra büruzə verəcək. Digər tərəfdən, Mirzə Cəlilin Təbrizdəki fəaliyyətində, «Molla Nəsrəddin»in bu şəhərdə işıq üzü görmüş saylarında Şimali Azərbaycandakı bolşevik rejiminə qarşı nəinki açıq, heç gizli müxalifət mövqeyini də görmürük. Bu isə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, siyasi mühacirəti, mühacirət ədəbiyyatını, eləcə də mühacirət mətbuatını xarakterizə edən başlıca cəhətdir. Məhz sovet hakimiyyətinə qarşı çıxış etmədiyinə görə tezliklə Azərbaycan SSR hökuməti Mirzə Cəlili Bakıya, «Xalq Maarif Komissarlığında məsul vəzifə daşımağa» dəvət etdi (24, s. 357) və «qoca Molla Nəsrəddin» bu dəvəti razılıqla qarşılayaraq, «tərəddüd etmədən vətənə qayıtmağı qərara aldı» (24, s. 358). Bunun əsas səbəbi isə, akademik İsa Həbibbəylinin vurğuladığı kimi: «...Özünü fəhlə-kəndli dövləti adlandıran yeni hökumətin məramı və məqsədləri ilə yazıçının (Mirzə Cəlilin – N.C.) niyyətlərinin bir çox nöqtədə üst-üstə düşməsi idi» (23, s. 11). C. Məmmədquluzadə sovet hökumətinə rəğbətini 1922-ci ildə belə ifadə edirdi: «O şey ki, qoca Molla Nəsrəddinin qəlbinə və məzasına hər babətdən müvafiqdir – onun adı şuradır. Şura üsul-idarəsi! Şükür eləyirəm vicdanıma ki, ölmədim və arzu etdiklərimə çatdım» (32, s. 77). Fəqət bu şükranlıq o qədər də uzun sürmədi. «Cəlil Məmmədquluzadə 1928-ci ildən sonrakı mərhələdə yeni cəmiyyətin sərt ideoloji tələbləri ilə, təzyiqlərlə üz-üzə gəlir, mənəvi terrora məruz qalır» (23, s. 11). Artıq bu mərhələdə mühacirət etmək üçün «qoca Molla Nəsrəddin»in

həm siyasi, həm də mənəvi əsası var idi. Lakin Mirzə Cəlilin 1920-ci il Təbriz səfərinin mühacirət, «Molla Nəsrəddin»in Təbriz saylarının isə mühacirət mətbuatı (demək, həm də mühacirət ədəbiyyatı, çünki bu jurnal ədəbi mətbuat orqanı idi) kimi təqdim edilməsi, emiqrantologiyanın nəzəri prinsipləri baxımından doğru deyildir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan mühacirət mətbuatının yaranma tarixinə dair fil.e.d. A. Tahirli ilə polemikaya girən prof. Alxan Bayramoğlunun mövqeyi prinsiplial məqamlarda çağdaş emiqrantologiyanın müddəalarına uyğundur (11).

Nəhayət, XX əsr Azərbaycan siyasi mühacirətinin görkəmli xadimlərindən biri, milli mühacirətşünaslığımızın banisi Mirzə Bala Məhəmmədzadə də öz araşdırmalarında Azərbaycan mühacirət mətbuatının tarixinin 1923-cü ildə «Yeni Kafkasya» məcmuəsi ilə başladığını qeyd edir (79, s. 4; 81, s. 165).

Araşdırdığımız mövzu ilə bağlı prof. Həsən Quliyevin rus dilində nəşr olunmuş «Azərbaycanın mühacirət ədəbiyyatı» kitabına da (96) toxunmaq istərdik. Bu kitab bütövlükdə problemin qoyuluşunun yanlışlığı ilə səciyəylənir və müəllifin çağdaş emiqrantologiyanın prinsiplərindən xəbərsizliyini, bu sahədə diletant olduğunu göstərir. Məhz bunun nəticəsidir ki, H. Quliyev «mühacirət», «mühacirət ədəbiyyatı» anlayışları ilə «dissident», «repressiya», «repressiya olunmuş ədəbiyyat» anlayışlarını bir-birinə qarışdıraraq dolaşlıq yaradır, M. Füzulinin, M.Ş. Vazehin, M. Şeyxzadənin, sovet dövründən Moskvada yaşayıb-yaradan T. Məliklinin,

A. Axundovanın, İ. Bədəlbəylinin, Ç.Hüseynovun «mühacir»liyini, mühacirət ədəbiyyatı nümayəndəsi olub-olmadığını lüzumsuz müzakirə mövzusunda çevirir.

Müəllif Ə. Hüseynzadəni, Ə. Ağaoğlunu, M.Ə. Rəsulzadəni mühacirət ədəbiyyatımızın birinci dalğasının nümayəndələri kimi təqdim etsə də, V. Sultanlı kimi o da həmin dövrə aid konkret bədii əsərlərin adını çəkə bilmir. M.Hadini də mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim etməklə professor sözün əsl mənasında «gül vurur».

H. Quliyev «ikinci dalğa» mühacir yazıçılar sırasına Banini və Y.V. Çəmənzməninli də aid edir ki, bunun da yanlışlığını yuxarıda qeyd etmişik.

Ümumiyyətlə, kitabla tanışlıqdan belə bir qənaət hasil olur ki, müəllif mühacirət ədəbiyyatı mətnlərinin böyük əksəriyyətinin orijinaları ilə tanış deyil, «tədqiqat»ını ya həmin mətnlərin Bakı nəşrləri, ya da rus dilinə edilmiş tərcümələr əsasında qurmuşdur. Kitabın II və III fəsillərində 8 portret verilmişdir ki, bunlardan da 3-nün (M. Hadi, Y.V. Çəmənzməninli, Banin), ümumiyyətlə, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına aidiyyəti yoxdur.

Digər portretlər isə əsasən, məlum tərcümeyi-hal faktlarının və bibliografik məlumatların sadalanmasından ibarətdir. Yalnız Almas İldırım haqqında portret-öçerkdə H. Quliyev şairin bir neçə şeirini təhlil etməyə cəhd göstərsə də, müvəffəq olmur. Belə ki, «Əlvida, Bakı» və «Əsir Azərbaycanım» şeirlərinin «təhlili» zamanı (96, s. 76-77) H. Quliyev Bəkir Nəbiyevin «Didərgin şair» monoqrafiyasından «yaradıcılıqla» bəhrələn-

miş, onun fikirlərini (38, s. 92, 97-98; 40, s. 81, 85-86) cüzi redaktə ilə rus dilinə çevirmişdir. «Qara dastan» şeiri ilə bağlı hissəni isə (96, s. 78-79) çox cüzi fərqlə əvvəldən axıra qədər B. Nəbiyevin sözügedən kitabından (38, s. 110-111; 40, s. 96-97) tərcümə etmiş, fəqət mənbəni göstərməyi «unutmuş», beləliklə də, plagiatlığa yol vermişdir.

Kitabda Ə. Topçubaşovun vəfat tarixi 1934 əvəzinə 1943 (96, s. 12), Ə. Ağaoğlunun doğum ili 1869 əvəzinə 1868 (96, s. 39), M.Ə. Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasının ilk nəşr tarixi 1951 əvəzinə 1949 (96, s. 36) qeyd edilmişdir. A. İldırımın «Əsir Azərbaycanım» şeirindən gətirilən sitatda son misra «Oyanmazmı kor olası baxtım oy!» əvəzinə «Oyanmamış kor olası baxtım oy!» kimi verilir.

Kitabda Y.V. Çəmənəminlinin Fransada beş ilə yaxın yaşadığı qeyd olunur (96, s. 85). Əslində isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ədib bu ölkədə 1923-cü ilin əvvəllərindən 1926-cı ilin aprelinədək – təqribən 3 il yaşamışdır.

H. Quliyevin kitabında təsadüf edilən digər bir yanlış məqam I Dünya müharibəsindən sonra daim Ağaoğlu soyadı və imzası ilə yaşayıb-yaratmış Əhməd bəyi Ağayev soyadı ilə təqdim etməsidir. Lakin bu azmış kimi H. Quliyev böyük mütəfəkkiri haqlı olaraq Ağaoğlu soyadı ilə təqdim edən araşdırıcıları məzəmmət etməkdən də çəkinmir: «В последние годы исследователи прибегают и к имени «Ахмед-бек Агаоглы»» (96, s. 41).

Burada Əhməd bəyin qızı Sürəyya Ağaoğlunun xatirələrindən bir parçanı H. Quliyevin nəzərinə çatdırma-

ğı lazım bilirik. Sürəyya xanım «Bir ömür böylə keçdi» əsərində yazır: «O çağlarda beni üsyana sövq edən bir başqa neden də çevrəmdəkilərin kızınca bana: «Ağayif» deyə xitab etmələri idi. Rusiyada Ağayiv olan soyadını babam 1-ci Cihan Harbindən sonra «Ağaoğlu»na çevirmişti. Fakat halen bile sürəgələn bir tutumla bize hücum etmək istəyənlər «Ağayiv» deyərək ailəmizin Rusiyadan gəldiyini xatırladırlar. Nitəkim qardaşım Tezer, C.H.P'nin (Türkiyənin Cümhuriyyət Xalq Partiyası nəzərdə tutulur – N.C.) yayın orqanı olan «Ulus» qəzetəsinin Səməd üçün babamı kastedərək «Ağayif'in oğlu» təbirini kullanması üzərinə C.H.P. Kars məbusu ikən partisdən istefa etmişdi» (61, s. 21-22).

H. Quliyevin haqqında bəhs etdiyimiz monoqrafiyasında diqqətimizi cəlb edən daha bir qeyri-korrekt məqam 1931-ci ildə SSRİ-nin təzyiği ilə M.Ə. Rəsulzadənin və digər siyasi mühacirlərimizin Türkiyədən çıxarılması ilə bağlı söylənilən ziddiyyətli və əsassız fikirlərdir: «В последующем, под давлением Кремля турецкие власти во главе с Ататюрком изгнали мусаватистов во главе с М.Э. Расулзаде из Турции, где они нашли себе пристанище... Как видим, союз М.Э. Расулзаде, проповедника общетюркского единства, с Ататюрком также не состоялся... » (96, s. 30).

Həqiqətən də, Kremlin təzyiği ilə 1931-ci ildə Türkiyə hökuməti SSRİ-dən olan siyasi mühacirlərin (yalnız müsavətçilərin deyil) ən görkəmli nümayəndələrinin, o cümlədən M.Ə. Rəsulzadənin ölkədən çıxarılması, Müsavat Partiyasının Xarici Ölkələr Bürosunun və Azərbaycan Milli Mərkəzinin fəaliyyətinin dayandırıl-

ması barədə qərar qəbul etməyə məcbur olmuşdu (93, s. 236-237). Fəqət H. Quliyevin yazdığı kimi, müsavatchıları qovmamışdı. M.Ə. Rəsulzadə də, digər siyasi mühacirlər də rəsmi Ankaranın bu qərarını anlayışla qarşılamışdılar. Bununla belə, Türkiyə hökumətinin sözügedən qərarına baxmayaraq, A. Kazımzadə, M. Əli Rəsulzadə, X. Xasməhəmmədov, Ş. Rüstəmbəyli, K. Odər, H. Baykara kimi tanınmış siyasi mühacirlər qardaş ölkəni tərk etməmişdilər. Onların söyləri ilə 1931-ci ildən sonra da İstanbulda, Ankarada, Elazığda, Amasyada, Qars və İqdırda «Müsavat»ın özəkləri fəaliyyət göstərirdilər (97, s. 60-61, 68-69, 255-257, 269-273). Təbii ki, Türkiyənin müvafiq dövlət qurumları bunlardan xəbərsiz deyildilər. 1932-1934-cü illərdə İstanbulda Ə. Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisinin 36 sayı nəşr olunmuşdu. Bu dərgi elmi nəşr olsa da, siyasi məzmunundan, antisovet yöndən də məhrum deyildi. Zənnimizcə, sadalanan faktlar Atatürkün Azərbaycan istiqlalı ideyasına verdiyi önəmin göstəriciləri kimi diqqətəlayiqdirlər. O da təsadüfi deyil ki, II Dünya müharibəsindən sonra əlverişli şərait yaranan kimi M.Ə. Rəsulzadə yenə Türkiyəyə dönmüş və bu ölkədə istiqlal mücadiləsini davam etdirmişdi. Hörmətli professorun Atatürkün ümumtürk birliyi ideyasına münasibəti ilə bağlı fikrinə isə Atatürkün öz sözləri ilə cavab veririk: «Bu gün Sovetlər birliyi dostumuzdur. Bu dostluğa ehtiyacımız vardır. Fəqət yarın nə olacağını kimsə bu gündən kəstirəməz. Tıpkı Osmanlı kimi, Tıpkı Avstriya-Macaristan kimi parçalana bilir, ufalana bilir. İştə o zaman Türkiyə nə yapacağını bilməlidir. Bizim bu dostlu-

ğün idarəsində dili bir, inancı bir, özü bir qardaşlarımız vardır. Onlara sahib çıxmağa hazır olmalıyıq. Hazır olmaq yalnız o günü susub bəkləmək deyildir. Hazırlanmaq lazımdır. Millətlər buna nasıl hazırlanırlar? Mənəvi körpülərini sağlam ataraq. Dil bir körpüdür. İnanç bir körpüdür. Tarix bir körpüdür. Köklərimizə enməli və olayların böldüyü tariximizin içində bütünləşməliyik. Onların (dış türklərin) bizə yaxlaşmasını bəkləməyik. Bizim onlara yaxlaşmamız gərəklidir» (30 ekim 1933. Ziraət bankası) (sitat bu mənbədən verilir: «Azərbaycan Türk Kültür Dergisi», Ankara, 2005, sayı 360, t.v. s. 2).

Yəqin ki, şərhə ehtiyac yoxdur.

H.Quliyevin sözügedən kitabının «Məhəmməd Əsəd bəy və mühacirət ədəbiyyatı problemləri» adlanan IV fəslinin isə araşdırdığımız mövzu ilə bilavasitə əlaqəsi olmadığından, ondan bəhs etməyi lazım bilmirik.

Beləliklə, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı dedikdə, siyasi mühacirətimizin 1920-1991-ci illər arasında yaratdığı ədəbiyyat – bədii əsərlər, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq nümunələri nəzərdə tutulur. Fəqət heç də bütün əsərlər yox, Azərbaycan istiqlalı ideyasına sədaqətlə qələmə alınmış əsərlər. M.Ə. Rəsulzadənin yazdığı kimi: «Azərbaycan istiqlal qayəsini mənimsəmiş, vətənin müstəqbel istiqlalına iman etmiş və kəndi xüsusi həyat və səadətini millət və məmləkətin həyat və səadəti şərti ilə təsəvvür edə bilmək idealizminə ermiş bir gənc azərbaycanlı sadə mühəndis, sadə hüquqçu, sadə memar, sadə iqtisadçı, tarixçi və sairə olmaqla iktifa etməz. O, eyni zamanda vətənçi bir mühəndis, milliyyətçi bir hüquqçu, istiqlalçı bir iqtisadçı, tarixçi və sairə ol-

maq vəzifəsi ilə mükəlləfdir» (85, s. 82). Böyük mütəfəkkirin bu fikirlərini qeyd-şərtsiz mühacirət həyatını seçmiş qələm sahiblərinə də şamil etmək olar. Onların da böyük əksəriyyəti sadəcə şair, yazıçı, dramaturq, tənqidçi deyildi, milliyyətçi, istiqlalçı, vətənçi ədəbiyyat xadimi, söz ustası idi. Məhz bu cəhət Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının milliyyətçi bir ədəbiyyat kimi formalaşmasını, «Azərbaycan davası»nın çox mühüm tərkib hissəsinə çevrilməsini şərtləndirmişdi.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı Rusiya əsarətində olan digər xalqların mühacirət ədəbiyyatları kimi, təbii ki, totalitar sovet rejiminə qarşı açıq müxalifətdə idi. Bu ədəbiyyatın məfkurəvi əsasını azərbaycançılıq ideologiyası təşkil edirdi. Mühacirət irsində azərbaycançılıq əski müsavətçılığın siyasi anlamlarından biri olaraq qəbul edilir (81, s. 8) və «böyük türk kultürünə bağlılığa, milli, mədəni və bəşəri dəyərlərə, həmçinin hürriyyət, cümhuriyyət və istiqlal ideallarına sədaqətə söykənən Azərbaycan vətənsverliyi» (81, s. 195-196) kimi şərh olunur. Demək, azərbaycançılıq – Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, dövlət quruluşunun respublika formasını, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasını və inkişaf etdirilməsini, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunu, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsini, milli azlıqların hüquqlarının qorunmasını və s. nəzərdə tutur. Bu prinsiplər 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul olunmuş «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı»nda, həmçinin 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsver-

məsi (referendum) yolu ilə qəbul edilmiş ilk milli Konstitusiyamızda da təsbit edilmişdir.

Xalqımızın qədim tarixindən, zəngin mədəniyyətinə qaynaqlanan azərbaycançılıq ideologiyası müasir dövlətçiliyimizin ideologiyasına çevrilmiş və hazırda bütün dünyadakı soydaşlarımızı birləşdirən dəyərlər sistemidir. Yetmiş illik sovet müstəmləkəçiliyi dövründə isə bu məfkurənin yaşadılmasında siyasi ideyaları bədii obrazlara çevirən ədəbiyyatımızın, xüsusilə mühacirət ədəbiyyatımızın əvəzsiz rolu olmuşdur. Belə ki, məlum səbəblərdən milli məfkurəyə heç də həmişə sadıq qala bilməyən sovet dövrü ədəbiyyatımızdan fərqli olaraq, mühacirət ədəbiyyatımız bütövlükdə azərbaycançılıq ideologiyasına söykənir, onun dəyərlərini poetik tərənnümün, epik təsvirin, dramatik dərkin, ədəbi-tənqidi baxışların predmetinə çevirirdi.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, «1914-cü il sərhədləri daxilində vahid və bölünməz Rusiya» şüarı ilə çıxış edən, bolşevik əsarətində olan digər millətlərin istiqlal haqlarını tanımayan rus siyasi mühacirətindən və velikorus şovinizmindən qaynaqlanan bu şüarı bir sıra hallarda dəstəkləyən rus mühacirət ədəbiyyatından fərqli olaraq, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı (eləcə də siyasi mühacirəti) bütün insanların hüriyyət, bütün millətlərin istiqlal haqlarını tanıyır və müdafiə edirdi. M.Ə. Rəsulzadənin: «İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal» kəlamı bütövlükdə mühacirət ədəbiyyatımızın ideya-siyasi yönünü müəyyən edirdi.

Bolşevik rejiminə qarşı barışmaz mücadilə yürüdən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı eyni zamanda Vətən

həsərətini, qürbət həyatının ağrı-acılarını da ifadə edirdi. Bu məqam mühacirət poeziyamızda xüsusilə qabarıq nəzərə çarpırdı. Lakin mühacirət ədəbiyyatındakı nostalgiyanın folklorumuzda və klassik ədəbiyyatımızda ifadəsini tapan nostalji hisslərlə müqayisədə daha dərin mənəvi-psixoloji kökləri, başlıcası isə siyasi motivləri var idi. Bu, ilk növbədə Azərbaycanın itirilmiş istiqlaliyyətinin, müvəqqəti olaraq endirilmiş üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağının nostalgiyası idi.

Prof. Y.B. Borevin mühacirət ədəbiyyatlarının universal xüsusiyyətləri sırasına aid etdiyi ikidillilik, həmçinin bir dilin digər dillə zənginləşdirilməsi Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı üçün də səciyyəvidir. Belə ki, mühacirət ədəbiyyatımız mütləq əksəriyyət etibarilə Azərbaycan və türk (Türkiyə türkcəsi) dillərində yaranmışdır. Bir sıra əsərlər isə sanki bu iki dilin ləksik və sintaktik imkanlarını ehtiva edən qarışıq bir dildə qələmə alınmışdır. Mühacirət ədəbiyyatımızın dili ilə bağlı bu və digər məsələlər dilçilik elminin tədqiqat sahəsinə aid olduğundan biz onların üzərində dayanmırıq. Təbii ki, bu məsələlər hərtərəfli araşdırma tələb edir və zənnimizcə, çağdaş dilçiliyimizin həmin problemə diqqət yetirməsi həm ədəbi dil tariximiz, həm də mühacirətşünaslığımız üçün əhəmiyyətli olardı.

Mühacirət irsində, az da olsa, fransız, alman, rus dillərində də ədəbi-elmi və publisistik örnəklərə rast gəlirik ki, bunlar da, əsasən, «Azərbaycan davası»nı Avropa ölkələrində, habelə Rusiya məhkumu millətlərin «Prometey» cəbhəsi daxilində aktuallaşdırmaq məqsədi daşıyan əsərlərdir. Onu da qeyd edək ki, rus və Avropa

dillərində yazan müəlliflər Azərbaycan və türk dillərinə də mükəmməl surətdə bələd idilər. Məsələn, rus və fransız dillərində yazan C. Hacıbəyli, alman dilində yazan H. Münşi və Ə. Cəfəroğlu Azərbaycan və türk dillərində də mükəmməl yazırdılar. Lakin hansı dildə yaranmasından asılı olmayaraq, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı heç bir zaman yarandığı ölkənin ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitində əriməmiş, özünün müstəqilliyini qoruyub saxlamış, daim milli-mənəvi dəyərlərimizə sadıq qalmış, kosmopolitizmə meyil etməmişdir.

Beləliklə, deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir yekun qənaətimizi ifadə edə bilərik ki, *Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı*:

1. 1920-1991-ci illər arasında totalitar sovet rejiminə qarşı açıq, barışmaz müxalifətdə olan mühacir şair, yazıçı, dramaturq və ədəbiyyatşünaslarımızın yaratdığı ədəbiyyatdır.

2. Siyasi mühacirətimizin yürütdüyü milli istiqlal hərəkatının – «Azərbaycan davası»nın mühüm tərkib hissəsi, ideoloji cəbhəsidir.

3. Azərbaycançılıq ideologiyasına əsaslanan, milliyətçi, türkçü, vətənçi, istiqlalçı, xalqçı, hürriyətçi və cümhuriyyətçi bir ədəbiyyatdır.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə XX əsr Azərbaycan siyasi mühacirətini doğuran səbəb aradan qalxdı və bununla da həmin mühacirətin tarixi missiyası başa çatdı. Fəqət yeni tarixi-siyasi şərait qarşıya ölkəmizin müstəqilliyinin dönməzliyinin təmin edilməsi, ərazi bütövlüyünün bərpası, dünya birliyində layiqli yer tutması kimi yeni və-

zifələr qoyduğundan, mühacirət qurumlarının diaspor qurumlarına, mühacirət mətbuatının diaspor mətbuatına, mühacirət ədəbiyyatının isə diaspor ədəbiyyatına transformasiyası zərurəti yarandı. Bu prosesin necə getdiyi və hazırda hansı keyfiyyət məzmunu kəsb etdiyi başqa bir araşdırmanın mövzudur.

MİLLİ İSTİQLAL HƏRƏKATININ İNİKASI

Milli istiqlal hərəkatının inikası Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında hər zaman başlıca istiqaməti təşkil etmişdir. Doğrudur, geniş mənada yanaşdıqda, bütövlükdə XX əsr mühacirət ədəbiyyatımız «Azərbaycan davası»nın mühüm tərkib hissəsi kimi yaranıb inkişaf etmişdir. Bu ədəbiyyat Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tərənnüm edəndə də, Anadolu istiqlal savaşını əks etdirəndə də, türk birliyi ideyasını təbliğ edəndə də, macar xalqının rus imperializminə qarşı mübarizəsini dəstəkləyəndə də, Quzey Kıbrıs olaylarını təsvir edəndə də onun əsas hədəfi Azərbaycan istiqlalı olmuşdur. Bununla belə, mühacirət ədəbiyyatımızda, o cümlədən mühacirət nəsrimizdə milli istiqlal mücadiləsini bilavasitə bədii tədqiqatın predmetinə çevirərək, onun müxtəlif dövrlərini, yaddaqalan məqamlarını epik lövhələrdə canlandıran əsərlər az deyildir. Eyni zamanda belə bir fakt da diqqətəlayiqdir ki, bu əsərlərin müəllifləri, bir qayda olaraq, istiqlal mücadiləsinin bilavasitə fəal iştirakçısı olmuş insanlar, M.Ə. Rəsulzadə, M.B. Məhəmmədzadə, N. Şeyxzamanlı kimi tanınmış şəxsiyyətlərdir. İlk iki müəllifin həm də istiqlal hərəkatımızın tarixi ilə bağlı dəyərli elmi araşdırmaları vardır. Aşağıda bu və digər müəlliflərin yaradıcılığından səciyyəvi nümunələr əsasında mühacirət nəsrimizdə milli

istiqlal hərəkatının inikası problemini nəzərdən keçirməyə çalışacağıq.

M.Ə. Rəsulzadənin «Mim.Əlif» imzasıyla ilk dəfə «Yeni Kafkasya» dərgisinin 27 nisan 1926-cı il tarixli sayında çap etdirdiyi «**Qəzetəçi Seyyid**» hekayəsi onun mühacirət dövrü bədii yaradıcılığının azsaylı örnəklərindəndir. Təsirli və obrazlı bir dillə qələmə alınmış bu, həcmcə kiçik hekayədə müəllif bütün şüurlu həyatını milli istiqlal hərəkatına təmənnəsiz xidmətə həsr etmiş idealist bir insanın-qəzetəçi Seyyidin dolğun, yadda qalan surətini yaratmışdır: «O, qəzetə sahibi bir «burjua» deyildi. Qəzetə mühərriri bir «mürtəci» də deyildi. Qarı-qarı dolaşaraq, abunələri tevzi edən fəqir bir qəzetəçi idi ... Seyyidi hər kəs tanırdı. Teatro müdavimləri ilə qəzetə oxucularından onu tanımayan yoxdu. Qırmızı yanaqlarında həyat, saf gözlərində nəşə, gülər üzündə vəfa və sədaqət dolu bu sağlam vücudlu insan, eyni zamanda köksündə sağlam bir ruh daşırdı. Milli və vətəni qayələrlə yapılan nümayişlərdə Seyyidi daima vücudu ilə mütənasib bir həyəcan qaplardı. Qocaman Azərbaycan bayrağını böyük bir vüqarla omuzuna alır, həyatının ən nəşəli anlarını yaşardı; o heç bir mükafat və ücret bəkləməyən həqiqi xalq vətənpərvərliyinin səmimi bir müəssili idi» (84, b), s. 11).

«Heç bir mükafat və ücret bəkləməyən həqiqi xalq vətənpərvəri» – qəzetəçi Seyyid 1920-ci il 27 aprel işğalından sonra bolşeviklər tərəfindən həbs edilərək, «qurşuna düzülür». Onun son nəfəsində bağından qopan «Yaşasın istiqlal!» nidası isə idealist Azərbaycan gəncliyinin öz sıralarından yeni-yeni istiqlal mücahidləri

yetirəcəyinə bəslədiyi sarsılmaz inamını ifadə edir. Müəllifin hekayədən hasil olan qəti qənaəti belədir.

Fuad Əmircanın «**İntiqam alan kölgə**» hekayəsində isə 1920-ci ilin 27 aprelindən sonra Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində qızıl istilaya qarşı baş verən çoxsaylı üsyanlardan birinin – Zaqatala üsyanının təsviri fonunda xalqın istiqlal inamının sarsılmazlığı, işğalçılara qarşı sonsuz qəzəb və nifrəti əksini tapmışdır. Müəllif gənc zabit Muradın və onun nişanlısı Leylanın mücadiləsi timsalında Azərbaycan gəncliyinin istilaya qarşı müqavimət gücünü, istiqlal uğrunda mübarizə əzmini, rəşadət və şücaətini qələmə almışdır. Murad öz silahdaşları ilə birgə bölgədəki rus işğalçılarına qarşı üsyana başlamaq qərarını verincə, nişanlısı Leyla da bir an belə tərəddüd etmədən onlara qoşulacağını bəyan edir:

...Murad, bən də sizin gibi istiqlal için mücadilə edəcəğim, kahraman mücahidlərimizin yaralarını saraçaq bir xəstə bakıcısı gibi çalışacağım, bənim də qururum vardır, aşkına layiq olmaq istərim! (66, b), s. 13).

Rusların sayca xeyli üstün canlı qüvvəsi və hərbi texnikası – topları, təyyarələri ilə qeyri-bərabər qanlı döyüşdə Zaqatala üsyançıları düşməyə böyük tələfat verərək, məğlub olurlar. «Müşfiq bir mələk kimi hər yaralının başı üstündə hazır bulunan» Leyla da üsyanın bir çox iştirakçıları ilə bərabər, mərmii partlayışı zamanı şəhid olur. F. Əmircan Leylanın şəxsində vətənpərvər Azərbaycan qızlarının istiqlal mücadiləsindəki rolunu nəzərə çarpdırmış, bu mücadilənin hər bir azəri oğlu kimi, hər bir azəri qızının da müqəddəs vəzifəsi olduğunu xatırlatmışdır.

Murada gəlincə isə, onun döyüş meydanında öldürüldüyü barədə xəbərlər dolaşır, lakin Çekanın bütün söylərinə baxmayaraq, meyitini tapmaq mümkün olmadı. Əksinə, o bir kölgə kimi müxtəlif yerlərdə görünür, partlayışlar, qətlər törədərək, rus hərbiçilərinə böyük itkilər verirdi. Nəhayət, bir gün düşməne əsir düşməkdənsə, şərəfli ölümü intixab edən Murad rus hərbiçi və çekistlərinin zəfər mərasiminə topladıkları binaya daxil olaraq, əlindəki iki bombanı salonun ortasına atmış, düşmənləri məhv etmiş, binanı isə göyə sovurmuşdu. «Kölgə intiqamını almış, qəhrəman Murad da şəhid düşmüşdü ...» (66, b), s. 15).

Bütövlükdə, F. Əmircanın «İntiqam alan kölgə» hekayəsi ilə istiqlalçı Azərbaycan gəncliyinə aşılamaq istədiyi qənaət budur ki, Murad və Leyla kimi minlərlə rəşadətli övladı olan millət gec-tez düşməndən intiqamını alacaq, zaman-zaman şəhid qanı ilə suvarılan Vətən torpağı nəhayət azad olacaqdır.

Mirzə Bala Məhəmmədzadənin istiqlal mücadiləsinin ağırlı anlarını əks etdirən «**Vətən qaldı!..**» hekayəsi Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında kiçik janrın ən parlaq örnəyi sayılmağa layiqdir. Bu hekayədə Mirzə Bala «mənfur istilanın müdhiş dalğası ilə atıldığı» Rəşt şəhərində (İrəvanın Gilan vilayətinin mərkəzi – N.C.) mühacir həyatı yaşadığı ilk aylarda baş verən bir hadisəni – məktəb arkadaşı Rəşidlə qəhvəxanaların birindəki təsadüfi görüşünü təsvir edir. Sevinc və həyəcədən gözləri yaşarmış Rəşid təbii olaraq Vətəndəki hadisələr barədə Mirzə Balanı sorğu-suala tutur və ürəkparçalayan xəbərlər eşidir:

– Şimdi söylə bakalım, vətəndə nə var? Kimlər sağdır, kimlər ölmüş?

– Ölənlər ölmüş, qalan qalmışdır, dedim.

– General Səlimov sağmıdır?

– Öldürdülər...

– Ah...qatillər! ... Pəki, general İbrahim Ağa?

– Onu da...

– Qaydabaşı?

– Onu da öldürdülər...

– General Həşim bəy nerədə?

– Onu da qətlətdilər...

– General Delhas?

– Onu da...

– Süleyman paşa?

– Onu da... Onu da...

Bir az susdu... Dərin-dərin nəfəs alıyordu... Sonra yenə müraciət etdi:

– Nəsib bəy nerədə?

– Bəlli deyil...

– Həsən bəy, Fətəli xan?..

– Öldürmüşlər.

O qızdı:

– Hər öldürmüşlər... Nə var öldürmüşlər... O halda kim qaldı!..

Üzünə baxdım. Sıtmadan solmuş yanaqlarında göz yaşı vardı.

– Sağ qalan, dedim. Çoxdur...

– Bütün rəisləri məhv etmişlər, bir kimsə ki qalmamış!..

– Xeyir, qalmışdır...

– Kim?..

– Onları yetişdirən Millət... Milləti yaşadan Vətən!..(78, s. 14-15).

Mirzə Bala hekayəni simvolik bir sonluqla bitirir. Rəşidlə söhbətləri bu yerə yetincə: «Dışarda yenə günəş çıxmışdı. Bulud keçmiş, yağmur bitmiş, ətraf yenə aydınlanmış, bahara dönmüşdü». Kiçik bir epizodu bədii ümumiləşdirmə gücüylə Azərbaycan istiqlalı ideyası ilə müvəffəqiyyətlə əlaqələndirən müəllif arkadaşları Rəşidin dili ilə belə bir inamını ifadə edir ki, «... İstila bu bulud gibi keçicidir. Madam ki, vətən qalmışdır, İstiqlal ümidi də qalmışdır!» (78, s. 15).

Nağı Keykurunun (Şeyxzamanlının) «**Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri**» milli hərəkatın 1905-1920-ci illər arası, yəni I rus inqilabının başlanmasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər olan dönəminin ən mühüm hadisələrinin bədii-sənədli əksidir. İlk dəfə 1964-cü ildə İstanbulda nəşr edilən bu əsər yalnız 33 il sonra Etibar Nəcəfovun türkcədən çevirməsində müəllifin vətəninə işıq üzü görmüşdür (46). 1998-ci ildə isə Ankarada bu xatirələrin türkcə ikinci nəşri gerçəkləşdirilmişdir (73). Əsəri çapa hazırlayan və müxtəsər ön söz yazan Tuncar Tuğcu birinci nəşrdəki bir sıra texniki qüsurları aradan qaldırmış, türk oxucusu üçün zəruri olan bəzi izahlar vermişdir.

Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixində şərəfli yeri olan Nağı Şeyxzamanlı 1883-cü ildə Gəncədə anadan olmuşdur. Gənc yaşlarından milli hərəkata qatılan N.Şeyxzamanlı öncə «Difai» partiyasının qurulmasında yaxından iştirak etmiş, daha sonra isə mücadiləni Gəncə

«Gənclik» təşkilatının sədri və şəhərdəki Milli Komitənin üzvü kimi davam etdirmiş, N. Yusifbəylinin yaratdığı «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət» partiyasının fəallarından olmuşdur. Sonuncu 1917-ci ilin aprelində «Müsavət» partiyası ilə birləşdikdən sonra Nağı bəy «Müsavət»ın Gəncədəki təşkilatını yönəldənlərin sıralarında yer almış, 1918-ci ilin əvvəllərində Gəncə Milli Komitəsinin nümayəndə heyəti ilə İstanbula gedərək, Osmanlı dövlətinin Azərbaycana hərbi yardım göstərməsi üçün uğurlu danışıqlar aparmışdır.

1919-cu ilin avqustundan 1920-ci ilin 27 aprelindək Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Təşkilatının rəisi vəzifəsində çalışan N. Şeyxzamanlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Türkiyəyə mühacirət edərək, ömrünün sonunadək «Azərbaycan davası»nı yürütmüş, siyasi və publisistik fəaliyyəti ilə daim istiqlal mücadiləsinin ön sıralarında olmuşdur. O, 1967-ci ildə İstanbulda dünyasını dəyişmişdir (72).

Müxtəsər tərcümeyi-halından da görüldüyü kimi, N. Şeyxzamanlı həyatının 60 ilindən çoxunu «Azərbaycan davası»na həsr etsə də, əsas etibarilə, istiqlal mücadiləsinin təqribən 15 ili – 1905-1920-ci illəri əhatə edən ən qızgın dövrü ilə bağlı xatirələrini qələmə almışdır. Özünün yazdığına görə, mühacirət həyatının xatirələrini ayrıca qələmə almağı nəzərdə tutmuş (73, s. 136).

Əsərin ilk fəsilərində müəllif «Difai» partiyasının yaranması və fəaliyyətinə dair olduqca maraqlı hadisələri nəql edir, çarizmin devrilməsindən sonrakı dövrdə Azərbaycanda milliyyətçi qüvvələrin fəallaşmasını, hərbi yardım göstərilməsi üçün Osmanlı hökuməti nüma-

yəndələri ilə aparılan danışıqların bəzi diqqətəlayiq məqamlarını işıqlandırır. «Xatirələr»in Cümhuriyyət dövrünü, Milli Təhlükəsizlik Təşkilatının daxili və xarici düşmənlərlə, təxribatçılarla mübarizəsini əks etdirən səhifələri də maraqla oxunur. Müəllif maraqlı, bir sıra hallarda isə gərgin, dramatik hadisələrin təsviri fonunda Ələkbər bəy Rəfibəyli, Nəsim bəy Yusifbəyli, Səməd bəy Mehmandarlı, Əliağa Şıxlinski kimi görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin yaddaqalan bədii-sənədli obrazlarını yaratmağa müvəffəq olur ki, bu da memuar janrının tələbləri baxımından təqdirəlayiqdir.

Əsərdə Cümhuriyyət dövründə N. Şeyxzamanlı tərəfindən xüsusi xidmət orqanlarında iş qəbul edilən, burada özünü çalışqan və məsuliyyətli əməkdaş kimi tanıdan, istiladan sonra isə bolşevik rejimində qulluğa keçərək, Azərbaycan xalqının cəlladına çevrilən Lavrenti Beriyanaya verilən səciyyə də obyektivliyi və müəllif etirafının səmimiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Beriyanı və onunla bağlı olan xatirəsini lənətləyən N. Şeyxzamanlı yazır: «Beriya Azərbaycanda və bilxassə Bakıda azəri gənclərin üzərində böyük bir vəhşət icra etmişdir. O gənclər Beriya ilə okul sıralarında bərabər oturmuşlar və müsafirpərvərliklərini əsirgəməmişlərdi. Çocukluk arkaşaqlarının qatili xunxar Beriya daima azərilər tərəfindən təl'in ediləcəkdir (lənətlənəcəkdir – N.C.). O Beriya ki, Azərbaycanda icra etdiyi vəhşətlərin mində birini nə Rusiyada və nə də Gürcüstanda göstərmişdir. Beriyanı təl'in edərkən onunla olan xatirəmi də təl'in etməkdəyim. Beriya Əmniyyət Təşkilatımızın istihbarət servisində çalışıyordu. O cani ilanı tanımadan, bilmədən,

öyrənmədən bəslədik. Onu yalnız mən himayə etmədim. Bütün servis arkadaşları da himayə edərlərdi. İkinci Dünya savaşında Qızıl Ordudan almanlara əsir düşən və hürriyyəti seçən, alman orduları səfində ruslar ilə kıyasıya (amansızcasına – N.C.) çarpışan qəhrəman, milliyətçi, idealist azəri gəncləri ilə görüşürkən Beriyanı sordurdum. Həpsi Beriyanın azəri gənclərini mərhəmətsizcə imha etdirdiyini anladım dururlardı. «Hələ Milli Əmniyyətdə birlikdə çalışdığı arkadaşlarını hər kəsdən öncə təmizlətdi» diyorlardı» (73, s. 127).

Bəzi məqamlarda hadisələrin təsviri zamanı xronoloji ardıcılığın əsassız olaraq pozulmasına, süjet xəttində ara-sıra nəzərə çarpan dağınıqlığa, fəsillərin sərlövhələrindəki təkrarlara (məsələn, «Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutu səbəbləri» fəslində «İstiqlal dövründəki olaylar» fəslindən əvvəl gəlir. Halbuki əksinə olması daha məntiqli görünərdi. Özü də fəsillərdən ikisi «İstiqlal dövründəki olaylar», biri isə «İstiqlal dövrü» adlanır ki, bu da anlaşılmır. Yaxud xatirələrinin Beriyanı ilə bağlı hissəsini bitirdikdən sonra müəllif elə həmin fəsildə özünün 27 aprel işğalından sonrakı durumunu və Bakını tərk etməsinin təfərrüatlarını açıqlayır, bunun ardınca yenidən Cümhuriyyət dövrü olaylarının təsvirinə qayıdır və s.) baxmayaraq, N. Keykurunun (Şeyxzamanlının) sözügedən xatirələri Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin şanlı tarixini yaşadan əsər kimi qiymətlidir.

Araşdırdığımız mövzu ilə bağlı Əbdülvahab Yurdseverin «**Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr**» adlı xatirələri də diqqətəlayiqdir. «Azərbaycan» (An-

kara) dərgisində 1954-1967-ci illər arası müəyyən fasilələrlə təqribən 50 təfriqədə bu əsərin mühüm qismi dərc edilmişdir. Həmin hissələrdə, əsasən, müəllifin həbsxana və sürgün həyatı, gizli yolla İrana keçməsi ilə bağlı təfərrüatlar, müxtəlif vaxtlarda «Çeka, QPU, NKVD, MVD adları ilə anılan tədhiş makinası»nın törətdiyi rəzalətlər təsvir olunur. Ə. Qaracanın verdiyi bilgiyə görə, Ə. Yurdsevərin xatirələrinin dərc edilməmiş qismi də vardır (71, s. 22). Sözügedən əsərin qeyri-mətbu hissəsini əldə etmək üçün hazırda göstərdiyimiz səylər nəticə verəcəyi təqdirdə, onun təhlilinə xüsusi məqalə həsr etməyi nəzərdə tuturuq.

Teymur Atəşlinin «**Stalinqrad cəhənnəmində 95 gün döyüşən türk**» adlı xatirələri isə (65) Azərbaycan milli hərəkətinin II Dünya müharibəsi dövrünün bəzi səhnələrini əks etdirir. İlk baxışda belə düşünülə bilər ki, Stalinqrad cəbhəsinin Azərbaycan istiqlal mücadiləsi ilə nə əlaqəsi var? Hərçənd varmış. Məlumdur ki, II Dünya müharibəsi dövründə azərbaycanlı döyüşçülərin bir qismi könüllü olaraq almanların ruslara qarşı vuruşmaq üçün təşkil etdikləri milli birliklərə (legionlara) daxil olmuş və bu birliklərin tərkibində rus əsarətinə, bolşevizmə, totalitar sovet rejiminə qarşı rəşadət-lə vuruşmuşlar. Milli birliklərə qoşulmuş soydaşlarımızın nəzərində düşmən faşist Almaniyası deyil, onların vətəninə işğal edərək, üçrəngli bayrağını endirmiş, millətini əsarət altına almış bolşevik Rusiyası idi. Məhz buna görə də onlar tarixi fürsətdən faydalanmaq, iki imperialist dövlət arasında gedən müharibədə almanlar tərəfdə vuruşmaqla rusların məğlubiyyətini sürətləndir-

mək, nəticədə yenidən Azərbaycanın müstəqilliyinə nail olmaq niyyətində idilər. Bu baxımdan yanaşdıqda, alman orduları tərkibində rüslara qarşı vuruş milli istiqlal mücadiləsinin tərkib hissəsi kimi qavranılırdı. T. Atəşlinin xatirələrində də «Azərbaycan davası»nın məhz bu cəbhəsi qələmə alınmışdır.

T. Atəşlinin poeziyasına həsr etdiyimiz məqalədə (15) onun müxtəsər tərcümeyi-halını vermiş, könüllü olaraq alman ordusu sıralarına keçməsinin səbəb və şəraitini açıqlamışdıq. Burada yalnız onu xatırladaq ki, alman komandanlığının göndərişi ilə Berlin zabitlər məktəbində xüsusi proqram üzrə hərbi təlim keçib, teğmen (leytenant) rütbəsi alan T. Atəşli SS birliklərinə təyin edilmiş, bir sıra əməliyyatlardakı uğurlarından sonra üstteğmen (baş leytenant) rütbəsini qazanmışdır. «Stalinqrad cəhənnəmində 95 gün döyüşən türk» savaşı xatirələri olduğundan, təbii ki, burada müəllifin iştirakçısı olduğu qanlı döyüş səhnələrinin, kəşfiyyat əməliyyatlarının təsvirinə geniş yer verilmişdir. Əsərdə alman və rus hərbiçilərinin yadda qalan obrazlarına da rast gəlirik. T. Atəşli məxfi əməliyyat zamanı tanış olduğu Nataşa adlı rus qızı ilə «macərə»sının təsvirinə də həyəcanla oxunan səhifələr ayırmışdır. Bununla belə, xatirələri qələmə almaqda müəllifin məqsədi yalnız Stalinqrad döyüşlərinin bədii-sənədli xronikasını yaratmaq deyil (hərçənd əsəri təfriqə halında dərc etmiş Türkiyənin «Hürriyyət» qəzeti və onun oxucuları üçün bu da az önəmli deyildi), daha çox və ilk növbədə alman ordusu sıralarında rüslara qarşı mücadiləsinin məqsədini anlatmaq, Azərbaycan istiqlalı ideyasını təbliğ etmək olmuşdur.

Məhz bu müəllif qayəsi xatirələrin bütün süjeti boyu ana xətt kimi keçir.

Almanlar Stalinqrada cəbhəsində sovet qoşunlarına ağır zərbələr endirdikcə, gənc Teymurun, vətəni Azərbaycanın qurtuluşuna bəslədiyi ümidlər də artır, o, həyəcan içərisində düşüncələrə dalır: «...Gözlərim önünə doğub böyüdüyüm, havasını tənəffüs etdiyim zavallı yurdum Azərbaycan gəldi. Stalinqraddakı müqaviməti yararsaq, dörd alman ordusu Kafkaslara doğru yürüyəcəkdidi. Mən daha şimdindən o əziz toprakların kokusunu duyar gib oluyorum.... Həpimiz həyəcan içərisindəyik. Fakat bən alman silah arkadaşlarımdan daha həyəcanlı idim. Bir an əvvəl çarpışmaq, ruslardan bana, ailəmə və irqdaşlarıma yaptıkları işkəncələrin intiqamını almaq istiyordum» (65).

Alman ordusunda üstteğmen rütbəsində qulluq edən Teymur qanlı savaş meydanında, ən ekstremal vəziyyətlərdə belə mənsub olduğu xalqın mənəvi-əxlaqi dəyərlərinə sadıqdır. O, ruslarla döyüşdə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə şəxsən Stalinqrada cəbhəsi komandanı orgeneral Paulyus tərəfindən Almaniyanın yüksək nişanı – Eisenkreuzla (Dəmir xaçla) təltif edilən zaman ciddi tərəddüd keçirir: «Kan və atəş dəryası içində başıma bir də bu «dəmir haç» nişanı dərdi çıktı. Hər almanın sevə-sevə və böyük bir iftixar duyaraq taşıyacağı Eisenkreuz nişanını takmadığımı görür və anlarırsa, bana müthiş kızacaklardı. Halbuki gördüyüm dini tərbiyənin təsiriylə velevni ən böyük şərəf payəsini də taşısa, bir haç papazlar gibi boynuma takıp, dolaşmaq ağrıma gidiyordu. Çok güc bir vaziyetteydim. Uzun boylu düşün-

dükdən sonra Kuran-ı-Kerim üzərinə yemin edərək Demir Haçı boynuma takmaya karar verdim. Berlindəki yemin mərasimində müfti əfəndi tərəfindən bana hədiyyə edilən Kur'anı öpüb bağrıma bastıqdan sonra: «Allahım, beni affət! Nasıl bir bədirenin içində olduğumu sən daha iyi bilirsin. Bən müslüman olaraq doğdum, canımı yine müslüman olaraq al!» deyərək nişanı boynuma taktım» (65).

Xoşbəxtlikdən bu nişan bir sıra hallarda, xüsusilə soydaşlarının alman əsirliyindən xilas edilməsində Teymurun karına gəlir. Əsir düşərgəsinə gələn Teymur öyrənir ki, burada almanlar azərbaycanlıları da yəhudi zənn edərək güllələyirlər. O, düşərgə rəisi ilə görüşərək vəziyyəti anladır və soydaşlarının azad edilərək, könüllü surətdə ruslara qarşı vuruşmaq üçün Rostova göndərilmələrinə nail olur. Alman zabiti ilə bu anlaşmanın əldə edilməsində «Dəmir xaç» da öz rolunu oynayır. Beləliklə, Teymurun bu təltifi dolayısı ilə Azərbaycan istiqlal mücadiləsi üçün də faydalı olur.

Hələ uşaq yaşlarından bolşevizm, rus imperializminə nifrət ruhunda böyüyən T.Atəşli müharibə zamanı alman faşizminin də əsl simasını tanımış və xatirələrində, yeri gəldikcə, almanların əsirlərlə, işğal etdikləri ərazilərin mülki əhalisi ilə vəhşi rəftarını, digər millətlərə təkəbbürlü baxışlarını nəzərə çarpdırmaqla faşizm mənfi münasibətini ifadə etmişdir. Bolşevizm kimi, faşizmin də bəşəriyyət üçün böyük təhlükə və bəla olduğunu anladığındandır ki, T.Atəşli özünün alman ordusu sıralarına keçməsinin məqsədini əsər boyu təkrar – təkrar xatırlatmağı lazım bilir: «...Hitler olmuş, Görinq ol-

muş, mareşal Keintel olmuş, umurumda bile değıldi. Nə Hitler və nə də ötəkilər bənim millətimin liderləri değıldi. Alman ordusunda, alman iniforması geyərək, onlarla birlikdə ruslara qarşı savaşıyordum, amma qayələrimiz, hayallerimiz və hayat düşüncələrimiz tamamilə ayrı idi. Bən o anda Kurtuluş ümidini, daha doğrusu, rusların kırbacı altında əzilən məmləkətimi qurtara bilmək firsatının ancak almanların əlində olduğunu görüyordum. Həyəcanım, Stalinqradda qazanılacaq bir zəfərlə Qafqaz qapılarının bizə açılmasından doğuyordu. Volqayı atlatdıkdan sonra uykularıma girən vatanımın yeşil ovaları və karlı təpələri bizə artıq görünəcəkdİ» (65).

Hər şeyə hakim olan zaman artıq çoxdan alman ordusu sıralarında SSRİ-yə, sovetlərə qarşı vuruşmuş minlərlə vətənpərvər soydaşımıza siyasi-hüquqi və mənəvi bəraət vermişdir. Bolşevizm də, alman faşizmi də qəhr olaraq, tarix səhnəsini tərk etmiş, Azərbaycanımızın dövlət müstəqilliyi bərpa olunmuşdur. T. Atəşlinin sözügedən xatirələri isə ideya-bədii mükəmməlliyi ilə mühacirət ədəbiyyatımızda memuar janrı örnəkləri içərisində özünə seçkin bir yer təmin etmişdir.

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI ÜMUMBƏŞƏRİ FACİƏ KİMİ

Bəşəriyyətə qarşı ən ağır cinayətlərdən biri sayılan soyqırımı (genosid) beynəlxalq hüquqda ilk rəsmi təsbitini BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli Konvensiyası ilə tapsa da, çox-çox əvvəllər ayrı-ayrı dövlətlərin daxili və xarici siyasətində mühüm tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdir. Soyqırımı siyasəti, yəni əhali qruplarının irqi, milli, dini mənsubiyyətə görə məhvinə yönəldilmiş tədbirlər Rusiya imperiyasının, sonralar isə sovet dövlətinin müstəmləkəçilik siyasətinin əsas atributlarından biri olmuşdur. Rus imperiyasının türk, müsəlman xalqlarına qarşı yürütdüyü bu siyasətin çeşidli, qəddar təzahürlərinə məruz qalan xalqlardan biri də azərbaycanlılardır. Beynəlxalq ictimaiyyət yəhudilərin, çexlərin, polyakların soyqırımını tanısa da, təəssüf ki, bu günədək azərbaycanlıların soyqırımını barədə daha çox susmağa üstünlük verir. Əlbəttə, bunun bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Başlıca səbəb isə, iki əsrə yaxın bir müddətdə Azərbaycanın Rusiyanın müstəmləkəsi olması idi. Təbii ki, soyqırımı siyasəti yeridən bir imperialist dövlətin hakim dairələri həmin əməllərin öz adı ilə tanıtılmasına yol verə bilməzdilər. Bunun nəticəsidir ki, azərbaycanlıların bir neçə nəslə həm əvvəllər, həm də hazırda yaşadıkları dövrdə onlara qarşı həyata keçirilən bu iblisənə siyasətdən ya xəbərsiz qalmış, ya da onun mahiyyətini qavraya bilməmişlər.

Çar Rusiyasının və Sovet dövlətinin iki əsrlik bir tarixi dövəndə müxtəlif üsullarla azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini ilk dəfə ümummilli liderimiz cənab Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ikən imzaladığı «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanında tapmışdır. Fərmanda düzgün olaraq göstərilir ki, «1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi sürətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırım Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi» (9).

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasına qədər, təqribən 70 illik bir zaman kəsində isə azərbaycanlıların soyqırımı haqqında həqiqət yalnız siyasi mühacirlərimizin elmi, bədii və publisistik əsərlərində əksini tapırdı. M.Ə. Rəsulzadənin «Azərbaycan Cümhuriyyəti», «Kafkasya türkləri», «Azərbaycanda rus koloni siyasəti» M.B. Məhəmmədzadənin «Otuz bir mart!..», «Milli Azərbaycan hərəkəti», «Bakı qətliamının 20-ci ildönümü», H. Münşinin «31 Mart!..», Ə. Yurdsevərin «Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr», H. Baykaranın «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi», M. Altunbayın «Hürriyyətə uçan türk» əsərləri,

A. İldırımın, M. Zəyəmin, T. Atəşlinin, Ə. Volkanın şəirləri buna misal ola bilər.

Azərbaycan siyasi mühacirətinin müxtəlif dövrlərdə nəşr etdiyi «Yeni Kafkasya», «Azəri türk», «Odlu yurd», «Bildiriş», «İstiqlal», «Qurtuluş», «Azərbaycan», «Mücahid» və s. dərgi və qəzetlərdə ənənəvi olaraq öldönümü qeyd olunan tarixi hadisələrin sırasında 31 mart 1918-ci il Bakı qətləmini də özünə yer almışdır. Lakin siyasi mühacirətimizin istər elmi, istərsə də bədii-publistik irsində azərbaycanlıların soyqırımını ilə bağlı əsərlərə müraciətimizin səbəbi nə onların say etibarilə çoxluğu, nə də həcm mülahizələridir. Bu marağı şərtləndirən başlıca amil mühacir yazarların irsində azərbaycanlıların soyqırımını məsələsinə konseptual baxışın mövcudluğudur, problemin qoyuluş tərzidir. Belə ki, onlar soyqırımını müntəzəm olaraq müxtəlif üsullarla həyata keçirilən qəddar bir siyasət kimi qavramış, rus müstəmləkəçiliyinin əsas təzahür formalarından biri kimi təqdim etmişlər. Mühacir müəlliflərin irsində azərbaycanlıların soyqırımını bir günün, bir ayın, bir ilin hadisəsi, faktı deyildir. Bu siyasət 1918-ci ilin 31 martından əvvəlki 100 ildə də, sonrakı 70 ildə də davamlı olaraq yürüdülmüşdür. Ən başlıcası isə odur ki, adi qətdən fərqli olaraq, soyqırımını həm də səssiz qətdir, yəni etnosun yaşam imkanlarının məhdudlaşdırılması, yaşayış üçün dözülməz coğrafi, ekoloji, iqtisadi, sosial, siyasi və digər şərtlərin düşünülmüş surətdə, şüurlu şəkildə bərqərar edilməsidir. Məhz ekoloji cəhətdən ziyanlı istehsalatların kompakt yerləşdirilməsi – bu sonuncu metod soyqırımının birbaşa qətlər yolu ilə həyata keçirilməsini ehtiva edən

metoddan daha təhlükəli, daha məkrlidir. Doğrudur, mühacir yazarların irsində biz soyqırımı (genosid) termininə rast gəlmirik. Lakin soyqırımı siyasətini və cinayətini səciyyələndirən bütün şərtlər burada öz əksini tapır. 1929-cu ildə İstanbulda nəşr olunan «Odlu yurd» dərgisində çap etdirdiyi «Otuz bir mart!...» məqaləsində M.B.Məhəmmədzadə 1918-ci ilin martında törədilmiş qanlı hadisələrin, qətliamın məqsədini bircə cümlə ilə olduqca sərrast açıqlayır: «Azəri milli mövcudiyətini tamamilə aradan qaldırmaq» (75, s. 59).

Göründüyü kimi, mühacirət irsində 1918-ci ilin mart hadisələri sovet tarixşünaslığından fərqli olaraq, sinfi mübarizə zəminində baş verən münaqişə kimi deyil, milli zəmində törədilmiş qanlı cinayət – soyqırımı kimi qiymətləndirilir.

Bakı qətliamınının 20-ci ildönümü münasibətilə 1938-ci ildə Berlində nəşr olunan «Qurtuluş» dərgisində çap etdirdiyi başqa bir məqaləsində isə Mirzə Bala şəxsən şahidi olduğu o dəhşətli səhnələri xatırlayaraq yazır: «Üç gün, üç gecə davam edən bu qətliam əsnasında Bakı havadan, qurudan və dənizdən bombardman edildi. Məktəblər, mətbəələr, teatrlar, kitabxanalar, məscidlər, xeyriyyə müəssisələri atəşə verildi. Müəllim, mühərrir, ədib, şair, doktor, avukat, mühəndis kibi münəvvər zümrə ev-ev aranıb kurşuna düzüldü. Südəmə çocuqlar divara suvandı. Hamilə qadınların qarnı yırtıldı. Üç gün əsnasında silahsız və günahsız 14.000 türk şəhid edildi» (77, s. 12-13).

1918-ci il mart hadisələrinin mahiyyətini soyqırımı kimi açıqlaması baxımından Hilal Münşinin də yazdığıq-

ları diqqətəlayiqdir: «Müttəfiq daşnak-bolşevik çetələri hər türlü insani hiss və duyğuların xaricində olaraq və ani surətdə Bakının türk məhəllələrinə hücum etdilər. Martin 31-dən başlayaraq bir kaç gün qarşılına çıxan türkü qılıncdan keçirdilər. Erkək, qadın, çocuq, ixtiyar, fəqir, zəngin, kapitalist, proletar, münəvvər, cahil, firqə, sinif və s. fərqi aramadan və tanımadan Şaumyan Bakı türkünün qanını günlərcə su gibi akıtdı. Eyni zamanda, Bakıdakı milli binalarımıza, milli mətbuat idarəxanalarına, «İsmailiyyə» gibi böyük milli təşkilatların bulunduğu möhtəşəm evlərə, camilərə belə od vurulub, tamamilə yakıldılar. Qatillər və canilər bununla da iktifa etməyərək, qətlıamdan sonra ev-ev dolaşaraq yağma və talana başladılar» (83, s. 145). Azərbaycan türklərinin rus istilası dövründə «türkü-türkü dəhşət və vəhşətləri yaşamaq məcburiyyətində qaldığını» vurğulayan H. Münşinin qənaətinə, «31 mart cinayəti o vaxta qədər Azərbaycanın rusalardan gördüyü cinayətlərin bir çoxunu şəniyyət və barbarlığı etibarilə gerçəkdən kölgədə burakıyordu» (83, s. 145).

Azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrin geniş epik lövhələrlə canlandırılması baxımından Məhəmməd Altunbayın «**Hürriyyətə uçan türk**» adlı xatirələri diqqətəlayiqdir. M. Altunbay 1911-ci ildə Gəncədə anadan olmuşdur. O, XX əsrin əvvəllərində Gəncəbasarda Dərvişoğlu Qaçaq İbrahim kimi məşhur olan şəxsin oğludur. M. Altunbayın xatirələrində yazdığına görə, rus çarizminin müstəmləkə zülmünə boyun əyməyən atası özü kimi bir dəstə igidi ətrafına toplayaraq meşələrdə, dağlarda məskən salmış, uzun illər istilaçıların üstün

qüvvələrinə qarşı silahdaşları ilə birgə rəşadətlə vuruşmuşdu. Anası Seyid Bəyimi isə, M. Altunbay, savadsız olmasına baxmayaraq, mərd, nəcib, hər şeyin yerini bilən, milli ruhlu bir qadın kimi təqdim edir.

Hələ uşaq yaşlarında rus əsgərlərinin barbarlığının, erməni xəyanətinin canlı şahidi olan M. Altunbay baş verən hadisələrin mahiyyətinə varmağa, onların səbəbini özü üçün aydınlaşdırmağa çalışırdı. 1920-ci ilin mayında Gəncə üsyanının vəhşicəsinə yatırılması, minlərlə günahsız soydaşının, o cümlədən qadınların, uşaqların, südəmər körpələrin xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilməsi, atasının gözləri qarşısında güllələnməsi 9 yaşlı Məhəmmədi dərinədən sarsıtmuş, onun uşaq qəlbində ömrünün sonuna qədər sağalmayacaq yaralar açmışdı. Xalqının başına gələn faciələrin səbəbini hürriyyətsizlikdə görəndən M. Altunbay «bəşəriyyətə üzqarası olan kommunist rejimindən qurtulmaq, bolşevizmin əsl mahiyyətini azad dünyanın azad insanlarına çatdırmaq üçün» yollar aarayır, nəhayət, «kommunist cəhənnəmindən» təyyarə ilə qaçmağı qərara alır. Bunun üçün öncə təhsil aldığı Bakı Neft İnstitutundan çıxaraq, Odessa Ali Hərbi Hava Məktəbinə daxil olur və 1933-cü ildə oranı bitirərək təyyarəçi kimi SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində çalışır. 1939-cu ildə Bakı Təyyarəçilik Məktəbində uçuş birliyi komandiri vəzifəsində işləyərkən M. Altunbay bir qrup yoldaşı ilə birgə bolşevizmə qarşı gizli fəaliyyətə qərar verir. Lakin çox keçmədən bu işin üstü açılır və azadlıq aşiqlərindən bir qrupu güllələnir. Tezliklə növbənin ona da çatacağını anlayan M. Altunbay Tiflis səfəri zamanı təyyarəçi arkadaşları Həsən Zeynalı və Cəlal Məmməd-

zadə ilə birgə geriyyə – Bakıya deyil, Türkiyəyə uçağı qərara alır. Lakin Türkiyəyə doğru yönələn təyyarə sovet sərhədçilərinin açdığı atəşdən zədələnir və İranda məcburi eniş edir.

İran hökuməti üç sovet pilotunu 9 ay Təbriz həbsxanasında, sonra isə Tehrandə polis nəzarəti altında saxlayır. 1941-ci ildə sovet qoşunlarının İrana daxil olması ilə bu üç azadlıq aşiqinin ruslara təslim edilməsi təhlükəsi yaranır. Cəlal Məmmədzadə gecə ikən Tehran küçələrinin birində rus kəşfiyyatçılarının əlinə keçir və güllələnir. M. Altunbay isə H. Zeynalı ilə birgə Türkiyə səfirliyinin köməyi ilə Tehrandan Bağdada qaçmağa müvəffəq olur. Lakin Bağdadda da tale onların üzünə gülmür. İngilis zabidləri bu iki arkadaşını alman casusu kimi günahlandırır və həbs edirlər. Yalnız Bağdaddakı Türkiyə səfirliyinin müdaxiləsi onları edam təhlükəsindən qurtarır və Türkiyəyə sığınmalarına şərait yaradır.

M. Altunbay 1945-1960-cı illərdə Türkiyə Hava Yolları şirkətində pilot kimi fəaliyyət göstərir, 1960-1963-cü illərdə Münhendə «Azadlıq» radiostansiyasının Azərbaycan şöbəsi ilə əməkdaşlıq edir və yənidən Türkiyəyə qayıdır. Mühacirət illərində xatirələrini qələmə alan M. Altunbay onları hissə-hissə Türkiyə mətbuatında dərc etdirmiş, eyni zamanda həmin xatirələr əsasında bədii film ssenarisi yazmışdır. Türkiyə Silahlı Qüvvələri Baş Qərargah rəisinin əmri ilə türk ordusunun milli və əxlaqi tərbiyəsi üçün faydalı hesab edilən bu ssenari üzrə «501№-li kamera» bədii filmi çəkilmişdir.

M. Altunbay 1987-ci il dekabrın 28-də İstanbulda dünyasını dəyişmişdir. Vəfatından iki ay əvvəl tamam-

ladığı «Hürriyyətə uçan türk» kitabı onun müxtəlif vaxtlarda yazdığı və yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hissə-hissə Türkiyə mətbuatında dərc etdirdiyi xatirələrinin bir araya gətirilmiş, sistemləşdirilmiş və təkmilləşdirilmiş variantıdır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, M. Altunbayın uşaqlıq illərinə aid xatirələri 1974 və 1980-ci illərdə İstanbulda ayrıca kitabça şəklində nəşr olunmuşdur. «Hürriyyətə uçan türk» kitabı isə müəllifin vəfatından iki il sonra – 1989-cu ildə Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyi Yayınları seriyasında işıq üzü görmüş (63), 1994-cü ildə Bakıda Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılaraq nəşr edilmişdir (2).

M. Altunbayın «Hürriyyətə uçan türk» əsərinin də əsasını onun uşaqlıq dövrü xatirələri təşkil edir. Lakin bu xatirələri qələmə almaqda müəllifin məqsədi sadəcə olaraq uşaqlıq illərinin məişət təfərrüatlarını təsvir etmək deyil, şəxsən şahidi olduğu hadisələr, habelə anasından və böyük qardaşından eşitdikləri əsasında azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı həqiqətləri canlandırmaq, xalqının müsibətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdır. Bunun üçün M. Altunbay ilk növbədə əvvəllər çar, sonralar isə bolşevik Rusiyasının Cənubi Qafqaz siyasətində mühüm yer tutan erməni amili üzərində dayanır, rus-erməni işbirliyinin mahiyyəti və hədəfləri barədə atasının babasına söylədiklərini xatırlayır: «Bəli, atam! Biz ya çox saf və yaxud da aşırı dərəcədə təmiz ürəkli bir millət olduğumuz üçündür ki, əsrlərdən bəri heç fərqi olmadan qoynumuzda ilan bəsləyirik. Və bu ilanların bizləri zəhərləməsinə də aldırış etmiyoruz... Əsrlərdən bəri bizim vətənimizdə, bizim əkməyimizi

yeyən və bizim duzumuzu yalayan ermənilər yüzillər boyu ruslara uşaqlıq (nökərçilik – N.C.) yapmaqdan vaz keçmədilər. Halbuki ruslar şimdiyə qədər kəndi anayurtlarında ermənilərə bir qarış torpaq belə verməmişlər. ...Rusların nökeri və casusu olan bir millət də, muhakkak ki, türklərin düşmənidir və daima da düşməni olaraq qalacaqdır... Ruslar əsrlər boyu erməniləri kəndi mənfəətləri çərçivəsində yəni, yerinə görə onları casus, yerinə görə terrorist və yerinə görə azılı (vəhşi – N.C.) bir cani olaraq türklərə qarşı kullandılar və hələ də kullanırlar. Bütün bu insanlıq dıışı alçaqlıqlara qarşılıq da, ruslar, ermənilərə bol-bol, yəni aslı-astarı olmayan vədlərdə bulundular. «Türk torpaqlarının bir qismini sizə verəcəyiz» – deyərək erməniləri türklərə qarşı davamlı surətdə saldırgan bir duruma gətirdilər. Əslində türk yurdlarının tümünə sahib olmaq rusların vazkeçilməz bir planıdır. Zavalı ermənilər isə sadəcə bir maşadır» (63, s. 19-21).

Müəllif əsərdə konkret hadisələrin fonunda və konkret obrazların, xüsusilə Ambarsumla Mkrtiçin təmsalında «bədbəxt» ermənilərin xain və nankor xislətini məharətlə açıb göstərir. İki erməni ailəsinin düşmənçiliyi üzündən ata-anaları öldürülən, evləri yandırılan bu qardaşlara heç bir erməni yiyə durmayıb. Aylarla küçə-küçə gəzib diləniblər. Günlərlə, həftələrlə dillərinə quru çörəkdən savayı heç bir şey dəyməyib. Qaranlıq bir qış gecəsində Gəncənin adlı-sanlı ticarətçilərindən olan Balay Seyid onları öz restoranının küncündə, buz kimi mərmər daşların üstündə huşsuz vəziyyətdə tapıb evinə gətirmiş və həmin gündən etibarən bu erməni diğalarını

doğma övladlarından ayırmamışdır. İllər boyu öz övladlarına nə vermişsə, onlara da ondan vermiş, nə almışsa, onlara da ondan almış, hər ikisinə təhsil vermiş, evləndirmiş, ev-eşik sahibi etmişdi. Bu azmış kimi Bala Seyid aslan kimi üç oğlu ola-ola, Gəncədəki mehmanxanalarının və «Sərdar bağı»ndakı restoranının da müdirliyini Ambarsumla Mkrtiça tapşırırmışdı. Üstəlik Ambarsumun oğluna və qızına dəbdəbə ilə toy çaldırmış, Mkrtiçın yaşadığı evi onun üçün hədiyyə almışdı. Bala Seyidin nəzərində rus da, erməni də, yəhudi də, qaraçı da insan idi, Allahın qulu idi. Onun ermənilərə də, ruslara da göstərdiyi mərhəmət və xeyirxahlığın kökündə düşüncəsindəki insanlıq anlayışı dururdu. Bu isə erməni daşnaklarına da, rus bolşeviklərinə də tamamilə yad olan bir anlayış idi. Bunun məhz belə olduğunu M. Altunbayın əsərin sonrakı fəsillərində təsvir etdiyi bir-birindən dəhşətli, tükürpərdən səhnələr təsdiq edir.

1920-ci il may ayının ilk günlərində – XI Ordunun Gəncəyə daxil olması ərəfəsində yüzlərlə qadının, uşağın şəhəri tərk edib Böyük Bağbana doğru yönəlməsindən xəbər tutan erməni atlıları onları təqib edərək mənzil başında yaxalayırlar. Qadınlara üstlərindəki qızılı, cavahirəti təhvil verməyi əmr edən ermənilər müqavimətə rast gəldikdə atəş açır və hər belə atəşdən sonra qadınlar, uşaqlar, hətta südəmər körpələr qanlarına qəltan olurlar. Bu vəhşiliyə başçılıq edən isə məhz Ambarsumdur. Azğınlaşmış Ambarsumun: «Mənim üçün insanlıqdan əvvəl iki şey var dünyada. Birincisi, Gəncə türklərinin kökünü qazımaq və türkün bu tarixi şəhərini ermənilərin malı etmək... İkincisi də, adlı-sanlı ermə-

nilər kimi Leninin yanında yer almaqdır. Bunlar üçün də hər şeydən öncə çox zəngin olmam lazım» (63, s. 115) – sözləri onun xain və nankor xislətini bütün çılpıqlığı ilə göstərməklə yanaşı, ermənilərin tarixi türk düşmənçiliyini, xalqımıza qarşı soyqırımını planlarını da ifadə edir. Həyatda qazandığı hər şeyə görə Bala Seyidə borclu olan Ambarsum onun qızını və nəvələrini nəinki xilas etmir, əksinə Bəyim Sultanı təhqir etməkdən, yumruqla vurmaqdan belə çəkinmir, onu zorla Qurani-Kərimi saxladığı qızıl sandığı təhvil erməyə məcbur edir. Bununla da ürəyi soyumayan allahsız erməni qadının «bütün cəhdlərinə, yalvarışlarına və göz yaşlarına baxmayaraq ac canavarın bir anda dovşanı parçaladığı kimi Qurani parça-parça edir», sonra isə kibritlə yandırır. Ambarsumun qardaşı Mkrtiç isə bir an öncə rus əsgərlərinin tərəfinə keçmişdi.

Lakin Böyük Bağbandakı qətlə Gəncə üsyanının yatırılmasından sonra azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımını ilə müqayisədə kiçik bir epizod təsiri bağışlayır. M. Altunbayın yazdığı kimi, «...o qanlı səhnələr, o vəhşi və barbar hücumlar, gələcək qorxunc zülm və ölümlərin, ağlagəlməz faciələrin yalnız başlanğıcı imiş». Xatirələrin «Erməni vəhşəti», «Ulu rəbbim, sən Lenini qəhr elə», «Ölülər, ölülər... ölülər» kimi fəsillərində müəllif Gəncə qətləminin tükürpərdici səhnələrini canlandırır: «Böyük faciə sokağın ortasındakı Ozan camisindəydi. Ozan camisi yakılmış, qapısı və pəncərə çərçivələri kömürləşib qalmışdı. Caminin açıq qalan qapısı önündən keçərkən, duyduğumuz dəhşətdən qanımların çəkildiyini hiss etdik. Çünki caminin orta yerində

yüzlərlə insanın yakılan, qovrulub qalan cəsədləri qorxunc bir mənzərə meydana gətirmişdi. Üst-üstə yığılan insan skeletləri, kafatasları bir qətran qazanına batırılmış çıxarılmış gibiydi» (63, s. 149-150). «Şəhərin kənar məhəllələrindən birinə daldığımızda yeni bir faciəylə qarşı-qarşıya qaldıq. Beynimi uyuşduran o qorxunc mənzərə bugünkü kimi gözlərimin önündədir. Halbuki mən o həzin, o qanlı mənzərədən qaçmaq, gördüklərimi hafizəmdən silib atmaq üçün ömrümdən neçə illər verə bilərdim. Girdiyimiz məhəllədə bütün sokaklar insan cəsədləriylə doluydu. Yüzlərlə deyil, minlərlə cəsəd... O qədər ki, cəsədlərin üzərinə basmadan üç addım olsun atmaq mümkün deyildi. Bütün bir məhəllə deyil, bəlkə də bir kaç məhəllə camaatı bir araya gətirilərək qətl edilmişlərdi. Öldürülənlər daha ziyadə qadınlar, qızlar, çocuklardı. Üstəlik öldürülənlər canavarca parçalanmışdı. Bir qisim erkəklər çırıl-çılpaq soyularaq kurşunlanmıştı. Bir qisim qadınların isə burunları kəsilmiş, qulaqları qoparılmış, gözləri oyulmuşdu. Şuradan-buradan ayaqlarımızın altına yuvarlanan başlara basmamaq üçün çırpınıyor, çığlıklar qoparıyırduk» (63, s. 155).

Bu dəhşətli mənzərələr erməni daşnaklarının, rus bolşeviklərinin antibəşər xislətini bütün çılpaqlığı ilə açıb göstərir. Xatirələrin «Ana bətninə qədər enən kin» fəslində isə M. Altunbay erməni vəhşiliyinin daha bir dəhşətli səhnəsini təsvir edir. 17 il Gəncədəki azərbaycanlı ailələrindən birinin himayəsində böyüyən erməni fürsət düşən kimi xain və nankor xislətini bürüzə verir. Ondan imdad diləyən hamilə qadına: «Atamın vəsiyyətidir mənə. Türkün həm əkməgini yeyəcəksin, həm də

əlinizə fürsət keçdiyi zamanlarda da, əsla acımayacaqsın. Acıyacaq olursanız, heç bir zaman Gəncəyə sahib olamazsınız» (63, s. 171) – deyən abırsız erməni süvarisi mizrağı ana bətninə sancmaqda bir an belə tərəddüd etmir.

M. Altunbayın xatirələrində ermənilərin vəhşiliyini göstərən başqa bir məqam da əksini tapır: Gəncənin məhəllələri soyqırımı qurbanlarının cəsədləri ilə dolu ikən beş-altı erməni gənci küçələrə çıxıb akkardeon çalır, qətlə yetirilmiş insanların qohum-əqrəbasını söyməkdən, təhqir etməkdən çəkinmirlər. Müəllifin ermənilərin bu abırsız hərəkətləri ilə bağlı «bütün bu soysuz, ruhsuz və əxlaqsız davranışlar içində ola bilmək üçün nasıl bir canavar ruhuyla yaşamaq lazımdır?» (63, s. 151) sualı əslində özündə cavabı da ehtiva edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələr siyasi mühacirlərimizin poetik irsində də öz əksini tapmışdır. Xüsusən A. İldırımın, T. Atəşlinin əsərlərində bu soyqırımı bir fərdin, bir millətin faciəsi kimi deyil, bütövlükdə bəşəriyyətin, insanlığın faciəsi kimi təqdim edilir. Mövzunun başlıca əhəmiyyəti də bundadır. Hansı xalqa, hansı millətə qarşı tətbiq edilməsindən asılı olmayaraq, soyqırımı siyasəti lənətlənməli, cəzalandırılmalıdır. Bu, bütövlükdə ədəbiyyatın və sənətin humanist mahiyyətindən doğan nəticədir.

TOTALİTAR SOVET REJİMİNİN İFŞASI

Bolşevik Rusiyasının hərbi təcavüzü nəticəsində istiqlaliyyətlərini itirmiş xalqların mühacirət ədəbiyyatında totalitar sovet rejiminin ifşası daim aparıcı mövzulardan olmuşdur. Bu mövzu həmçinin bolşevik rejimi ilə barışa bilməyib, vətənlərini tərk etmiş rus yazıçılarının yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Yetmiş ildən artıq bir müddətdə milli istiqlal uğrunda mübarizə aparmış Azərbaycan mühacirətinin bədii irsində də ifşa pafosu qızıl totalitarizmə yönəlmiş əsərlər yətarincədir. A. İldırımın, Ə. Volkanın, H. Dönməzin, T. Atəşlinin şeirlərində, A. Dağlının nəsr və dram əsərlərində, M.Ə. Rəsulzadənin, Ə. Yurdsevərin, N. Şeyxzamanlının, B.E. Ağaoğlunun, M. Altunbayın xatirələrində bolşevizmin, Stalin diktaturasının törətdiyi qanlı cinayətlər bədii əksini tapmış, repressiya, deportasiya, soyqırımı siyasətinin insanlığa zidd mahiyyəti açıqlanmışdır. Bu mövzuda yazılmış ən dəyərli əsərlərdə müəlliflər sovet totalitarizminin mənfurluğunu ifşa etməklə yanaşı, özlərinin demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət ideallarını, insan haqlarına, vətəndaş azadlıqlarına hörmətə söykənən açıq cəmiyyətə dair baxışlarını bədii sözün gücü ilə ifadə etmişlər. Bununla da totalitarizmin, diktaturanın, müstəmləkəçiliyin ifşası və inkarı yolu ilə demokratik dəyərlərin, insan hüquqlarının, milli istiqlalın üstünlüyü təsdiq və təsbit edilmişdir.

M.B. Məhəmmədzadənin mühacirət həyatının lap əvvəllərində qələmə aldığı «**On dəfə öldürülən**» hekayəsi bolşevik rejiminin antihumanist mahiyyətini bütün çılpıqlığı ilə göstərən əsərlərdəndir. Mühacirət nəsrimizin bizə məlum ilk mətbu örnəyi olan bu hekayədə müəllif bolşevizmin əsas dayaqlarından birinin – «Çeka»nın (rus dilində ЧК – Чрезвычайная Комиссия – Fövqəladə Komissiya – N.C.) əcaib iş üslubunu bütövlükdə həmin rejimin təbiətini bariz əks etdirən əlamət kimi ifşa hədəfinə çevirir.

Mərkəzi bolşevik «Çeka»sı Azərbaycan daxilindəki bütün şöbələrinə «Müsavət» dövründə (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü – N.C.) bolşeviklər əleyhinə məqalələr yazan və təbliğat aparən milliyyətçi mühərrir Əli Məhəmməd oğlunun tapılması və dərhal qətlə yetirilməsi barədə əmrnamə göndərir. Hər tərəfdə axtarışa başlayan çekistlər bütün Azərbaycan boyu Əli Məhəmməd oğlu adında qarşılarına çıxanların hamısını həbs edib, istintaqa başlayırlar. Qısa müddət ərzində Çekanın Gəncə, Qarabağ, Şəki, Lənkəran, Salyan, Şamaxı, Quba, Qazax, Göyçay şöbələri (cəmi 9 şöbə) əməkdaşlarının fədakarlığı sayəsində Əli Məhəmməd oğlunun tapılıb qətlə yetirildiyi barədə Bakıya raport göndərirlər. Bir neçə gün sonra isə Çekanın bütün yerli şöbələri Məhkəmədən başqa bir məzmununda əmr alırlar: «Çoxdan bəri hər tərəfdə aranılan proletar sinfinin düşməni, əks-ixtilalçı Məhəmməd oğlu Əli Bakıda kəşf olunduğu və qətl edildiyi üçün başqa Əli Məhəmməd oğullarını sərbəst buraxınız» (74, s. 16).

Beləliklə, bolşevik Çekası günahkar saydığı bir nəfəri tapıb cəzalandırana qədər şahidsiz – sübutsuz doqquz günahsız insanı da qanına qəltan edir. İnsanlara münasibətdə bu cür qəddar davranış isə humanist şüarlarla hakimiyyətə gələn bolşeviklərin nəzərində insan həyatının nə qədər ucuz və əhəmiyyətsiz olduğunu göstərir. Mirzə Balanın hekayə boyu oxucuya aşılamaq istədiyi həqiqət də məhz budur.

***

B.E. Ağaoğlunun «**Solovkidə gördüklərim**» adlı sürgün xatirələri müəllifin bolşevik rejiminin mənfurluğunu şəxsi müşahidələri əsasında ifşa etməsi ilə diqqətə layiqdir. Əsər Azərbaycan siyasi mühacirətinin mətbu orqanı olan «Bildiriş» (İstanbul) qəzetinin 1930-cu il 2-15-ci saylarında (14 avqust – 13 ikinci təşrin (noyabr – N.C.)) ardıcıl surətdə 14 təfriqədə yayınlanmışdır. Görünür, müəllifin Solovkinin keçmiş məhbuslarından olduğunu nəzərə alan redaksiya təhlükəsizlik və konspira-siya mülahizələri ilə onun şəxsiyyəti, tərcümeyi-halı barədə, müxtəsər də olsa, məlumat verməyi lazım bilməmişdir.

M.B. Məhəmməd zadə də «Qəhrəmanlarımızın əsərə t dastanları» məqaləsində sözügedən əsər barədə bir cümləlik qeydində B.E. Ağaoğlunun vaxtilə Solovkidə sürgündə olduğunu, sonra qurtularaq mühacirət etdiyini bildirməklə kifayətlənmişdir (76).

«Solovkidə gördüklərim»i çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinə qismən uyğunlaşdıraraq 2004-cü ildə Bakıda «Günəş» nəşriyyatında çap etdirən Əli Şamilin müəllifin

şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək, onun barəsində məlumat toplamaq üçün etdiyi cəhdlər də, təəssüf ki, nəticə verməmişdir (1, s. 8).

Fil.e.d. Vilayət Quliyev rus dilində nəşr etdirdiyi «Azərbaycan siyasi mühacirətinin Polşadakı irsindən (XX əsrin 30-cu illəri)» kitabında (toplama, tərtib, ön söz, müəllifləri haqqında məlumatlar və şərhlər) B.E. Ağaoğlu barədə aşağıdakı müxtəsər bilgini verir:

Ağaoğlu B.E. (həmçinin Ağayev C.) – «Müsavat» partiyasının fəal üzvü, həkim, 1920-ci illərdə siyasi baxışlarına görə xüsusi təyinatlı Solovetsk düşərgəsində saxlanılmışdır (98, s. 532).

Bu kitabda «Горцы Кавказа» jurnalının 1930-cu il 21-23-cü saylarında dərc olunmuş «Solovkidə vahid cəbhə» yazısı da verilmişdir. B.E. Ağaoğlunun «Bildiriş» qəzetində işıq üzü görmüş xatirələrinə istinadən hazırlanmış həmin yazıda da yalnız müəllifin 1925-1929-cu illərdə Solovkidə sürgündə olduğu qeyd edilir.

Təəssüf ki, bu sətirlərin müəllifinin də B.E. Ağaoğlunun şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək üçün apardığı araşdırmalar hələ ki, bir nəticə verməmişdir. Bununla bağlı sorğularımıza Azərbaycan siyasi mühacirətinin yaşlı və orta nəslinin nümayəndələri də cavab verə bilməmişlər.

B.E. Ağaoğlunun sürgün xatirələrinin təhlilinə keçməzdən öncə belə bir məqamı qeyd etmək vacibdir ki, Əmin Abid hələ 1925-ci ildə qələmə aldığı və «Yeni Kafkasya» dərgisində «Gültəkin» imzasıyla çap olunmuş «Buzlu cəhənnəm» şeirini məhz bolşevik rejiminin

Sibirə və uzaq Şimala – Solovki adalarına sürgün etdiyi
istiqlal mücahidlərimizə həsr etmişdi:

...Və Siz ey ölümün qorxunc yolunda
Dəmir addımlarla yürüyən gənclər!
Siz ey bir-bir talenin gizli qolunda
Yürürkən bəxti də sürüyən gənclər!
Uzatınız bana siz əlinizi,
Təbrik edəyim mən, yigitlər sizi!
Baş əymədiniz siz haqq yeyənlərə,
Dediniz yaşamaz Azəri haqsız.
Sizi kəsmək üçün enən xəncərə,
«Hürriyyət istəriz» deyə yazdınız!
Səlamət yoludur getdiyiniz yol,
Günəşlər doğacaq izlərinizdə.
Yalnız deyilsiniz, yoldaşınız bol,
Bir imanlı millət var yerinizdə.
Düşmən saldırsa da dörd qoldan sizə
Qorxmayın «qurtuluş pək mahal» deyə.
Biz də gəliyoruz o yoldan sizə,
İstiqlal, istiqlal... istiqlal deyə (68, s. 14).

M.B. Məhəmməd zadə bu şeirin «qəhrəmanlarımızın
əsir və məhkum vətəndə istilaya qarşı hürriyyət və istiq-
lal uğrunda savaqları və bu üzdən «buzlu cəhənnəmlərə»
sürülmələri təsiri altında yazıldığını» vurğulayaraq qeyd
edir ki, «Günlər keçdi, Vətəndə və mühacirətdə davam
edən istiqlal savaşı üzərinə «buzlu cəhənnəm»dəki savaş
da əlavə olundu. «Buzlu cəhənnəm»dən yavaş-yavaş xə-
bərlər gəlməyə başladı. Azərbaycan istiqlal davasının
böyük mücahidlərinin göstərdikləri cəsarət dastanları

haqqında gələn xəbərlər vaxtilə milli Azərbaycan mətbuatı tərəfindən nəşr edildi. Bu nəşriyyat sırasında Solovkidən dönüb hüdud xaricinə çıxma bilənlərdən B.E. Ağaoğlunun «Solovkidə gördüklərim»i «Bildiriş»in 14 sayında təfriqə edilmişdi. Bütün bu xəbər, həvadis, xatirat və materiallar həp bir ağızdan «müsavətçilərin böyük qəhrəmanlıqları»nı, zülmə, barbarlığa boyun əymədiklərini, haqlarını, hürriyyətlərini müdafiə, heysiyyət və şərəflərini mühafizə üçün ölməkdən belə qorxmadıqlarını təyid etməkdə idilər» (76, s. 8).

B.E. Ağaoğlunun «Solovkidə gördüklərim» əsəri də «Azərbaycan davası»nın sürgün cəbhəsi barədə şəxsi müşahidələr əsasında yazılmış qiymətli mənbədir. «Hürriyyət və istiqlal qəhrəmanlarının məzarı olan «buzlu cəhənnəm»» – Solovki nədir və nerəsidir? sualını xatirələrinin fəsillərindən birinin sərlövhəsinə çıxaran müəllif həmin suala belə cavab verir: «Dünyada sosializm cəmiyyəti» yaratmış olan Sosialist Sovet Cümhuriyyətinin hürriyyət və istiqlal mücahidi millətsevərlərə təhsis etmiş olduğu Solovki mənfəsi 1923 sənəsində sabiq Solovetski monastır yerində təhsis edilmişdir. Petroqraddan 800 kilometr şimalda, buzlu şimal dənizinin (Şimal Buzlu okeanının – N.C.) yaratmış olduğu və rusların ağ dəniz dedikləri haliçtə (körfəzdə – N.C.) bir qrup adalardan ibarət olan Rusiyanın muxtar Kareliya Cümhuriyyətinə tabedir. Adaların bir-birindən arası 15-20 kilometrdir. Yalnız Kont adası digərlərindən 120 kilometr uzaqdır. Adaların ən böyüyü Solovki adıyla məruf Solovetski olub, bütün adaların mərkəz idarələri dəxi burada yerləşmişdir. Adaların ən şimalda bulunmasından bura-

larda müdhiş soyuqlar hökm sürüyor. Yılda doqquz ay qış, üç ay ilk bahara bənzəyən bir mövsüm oluyor. Birinci təşrindən (oktyabrdan – N.C.) etibarən başlayan qışda yer 4-5 metr qalınlığında qarla örtülməyə başlayır. Və bu temmuza (iyul ayı – N.C.) qədər davam edər. Həyat, hərəkət və kara (quru, burada: sahil – N.C.) ilə olan hər bir munakalat kəsilir. Adalar arasında buz üzərində hərəkət olunan bu zamanda soyuq 35-40 dərəcəyə enər. Kanuni-əvvəl, kanuni-sani, şubat (dekabr, yanvar, fevral – N.C.) və mart aylarında isə soyuğun dərəcəsi 50-yi belə keçər. Bu qış mövsümündə günlər son dərəcə qısalır, gecələr 19-20 saatdan az, gündüzlər 4-5 saatdan çox olmuyor. Sabah saat 10-11-də açılır və alaqaranlıq halında davam edən gündüz 3-4 radələrində bitər. Bundan sonra o biri gün saat on birə qədər uzun, qaranlıq, ən mühümü isə soyuq-şaxta gecələr başlar...» (57, № 10).

Solovki məhbusları vətənlərinin azadlığı, millətlərinin istiqlalı uğrunda bolşevik rejiminə qarşı mücadilə yürüdən və məhz buna görə də Ukraynadan, Türküstan-dan, Qafqazdan, Krımdan, Tatarıstan və Başqırdıstan-dan bu «buzlu cəhənnəm» sürgün edilən insanlar – alimlər, ədiblər, şairlər, jurnalistlər, mühəndislər, həkimlər, müəllimlər, zabitlər, vəkillər, kəndlilər və fəhlələrdir. Bunlardan əlavə, məhbuslar içərisində Rusiyanın müxtəlif bölgələrindən buraya sürgün edilmiş antibolşevik düşüncəli ruslar da az deyildir.

Solovki məhbuslarının nəsibi 40 dərəcə şaxtada belə yarımçılpaq və yarıyaqyalın vəziyyətdə 18-19 saat davam edən və «insan qüvvətinin fəvqündə olan ağır işlər», nəzarətçilərin həqarəti, müxtəlif işkəncələr, üfunət-

li və rütubətli zirzəmilər, qurdlu balıq şorbaları idi. Bu cür dözülməz həyat şərtlərinin üzüb əldən saldığı, əlil etdiyi, az qala «quru bir skeletə döndərdiyi» məhbuslar «yaşasın istiqlal!» deyə can verirlər. Müəllifin qənaətinə, bu insanlar «Vətənlərinin üfüqlərində hürriyyət və istiqlal günəşinin doğuşunu görmədən buzlu cəhənnəm olan Solovkidə məyus olmaqla yenə məğlub deyildilər» (57, №10). Çünki «fərdlər ölür, cəmiyyət və millət yaşar və onunla bərabər fərdlərin daşdıqları böyük məfkurələr daim bərhəyat qalır... Onlar millətin qəlbində, xəyalında, ruhunda, tariximizin hər səhifəsində, ədəbiyyatımızın sətirləri arasında, aşıqların sazlarının telləri arasında, məmləkətin hər şəhərində, köyündə, daşında, dağında və ırmağında yaşayacaqlardır. Və gələcəyin mütləqə məsud olacağına şübhə olmayan nəsilləri hər yerdə və hər an onları görəcək və hörmətlə diz çökərək onların müqəddəs xatirələri önündə əyiləcəkdir» (57, №15).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Solovki düşərgəsi və ümumiyyətlə, keçmiş SSRİ-dəki həbs düşərgələri barədə rus mühacirət ədəbiyyatında da az yazılmayıb. Hətta rus ədəbiyyatşünaslığında son illər sözügedən əsərlərə münasibətdə «Лагерная тема» («düşərgə mövzusu») istilahlı da işlədilir. M.B. Məhəmmədzadə az öncə sitat verdiyimiz «Qəhrəmanlarımızın əsarət dastanları» məqaləsində belə əsərlərdən biri – N.İ. Kiselyov-Qromovun 1936-cı ildə Şanxayda nəşr olunmuş «Лагери смерти в СССР» kitabından bəhs edir. Məlum olur ki, Rusiyada vətəndaş müharibəsi dövründə general Alekseyev adına birinci süvari alayında könüllü surətdə bolşeviklərə qarşı döyüşən müəllif Qızıl Ordu Novosibirski tutan

zaman yaralı vəziyyətdə yatdığı xəstəxanada əsir düşmüş, lakin bolşevikləri Karpov soyadlı bir qızıl əsgər olduğuna inandıra bilmiş və labüd edamdan qurtulmuşdur. Bir müddət Şimali Qafqazın müxtəlif yerlərində bu saxta soyadla çalışdıqdan sonra QPU məmuru sifətilə Solovki sürgün düşərgələrinə göndərilən Kiselyov-Qromov illərlə orada müdir olmuş və fürsət tapan kimi mühacirət edərək «Rusiyanı bolşevik vəhşətindən qurtarmaq üçün savaşa» qoşulmuşdur.

M.B. Məhəmmədzadə bu antibolşevik rusun əsərindən müsavətçilərin, özəlliklə də doktor Cahangir Ağayevin Solovkidəki fədakarlıqları barədə yazılanları müxtəsər nəql edərək belə bir qənaətində möhkəmlənir ki, «bu qısa məlumatdan qəhrəman istiqlal mücahidlərimizin «buzlu cəhənnəmdə» göstərmiş olduqları yüksək cəsarət dastanları haqqında vaxtilə verilmiş olan məlumat və yapılmış olan nəşriyyatın həqiqət olduğunu bir daha öyrənmiş oluyuruq. Qüvvətli milli bir imana, sarsılmaz bir iradəyə malik gənc qəhrəmanlarımız qaba və barbar qüvvət qarşısında boyun əyməmiş, diz çökməmiş və son dəqiqəyə qədər hürriyyət və istiqlal məfkurəsinə sadıq və mərbut qalmışlar» (76, s. 10-11).

B.E. Ağaoğlunun «Solovkidə gördüklərim» adlı sürgün xatirələri də mühacirət ədəbiyyatımızda «düşərgə mövzusu»nda yazılmış ilk əsərlərdən biri, bəlkə də birincisidir. Doğrudur, burada dolğun bədii-sənədli obrazlara, mükəmməl xarakterlərə rast gəlmirik, publisistika bədiiyyatı üstələyir. Bununla belə, bu əsər, bir tərəfdən vətənlərinin azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda sovet həbs düşərgələrində şəhid olmuşların, o cümlədən Azər-

baycan milliyətçilərinin əziz xatirəsini yaşatması, digər tərəfdən isə, bolşevizmin insanlığa zidd mahiyyətini konkret faktlarla açıqlaması, müəllifin özünün təbirincə desək, bu rejimin «əski çarlıq rejimi kimi bir zülm və vəhşət idarəsindən ibarət olduğunu bütün çıpaqlığı ilə meydana çıxarması» (57, № 6) ilə əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, çağdaş dövrümüz üçün də aktualdır. Belə ki, bu gün planetimizdə Solovkilərin daha «modern» və daha dəhşətli modelləri mövcuddur.

***

Azərbaycan mühacirət nəsrində «düşərgə mövzusu»nun bədii-estetik cəhətdən daha mükəmməl işlənilməsi baxımından Abay Dağlının «**Onlar türklərdi**» əsəri səciyyəvidir. A. Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığına həsr etdiyimiz monoqrafiyada (16) onun tərcümeyi-halını verdiyimizdən, burada təkrara lüzum görmürük.

«Onlar türklərdi» kitabını A. Dağlı 1951-ci ildə Ankarada Rana imzasıyla çap etdirmişdir. Həmin imzanın A. Dağlıya məxsusluğu onun «Əsir ruhlar» kitabına mühacir ədəbiyyatşünas və sənətşünas Mustafa Həqqi Türkəqulun yazdığı ön sözdən bəlli olur. Xocası və dostu A. Dağlının rus imperializminə qarşı dönməz mübarizlərdən olduğunu vurğulayan M.H. Türkəqul qeyd edir ki, «almanların məğlubiyətləri ilə nəhayətlənən İkinci Dünya hərbindən sonra türklüyün son qalası və ümidgahı olan hürriyyət və müstəqil Türkiyəmizə qovuşan Abay Mirzə «Onlar türklərdi» adlı 20-ci əsr köləlik diyarı olan Sovetlərin «Buzlu cəhənnəm» deyərək adlandırılan Sibir-

yasında bir ovuc türkün mücadiləsini təsvir edən kitabını yayınlamağa müvəffəq oldu» (90, s. 4). Müəllifin sağlığında – 1957-ci ildə işıq üzü görmüş «Əsir ruhlar» kitabındakı bu məlumat «Onlar türklərdir» əsərinin A. Dağlı qələminin məhsulu olduğuna şübhə yeri qoymur. Yazıcının bu əsəri məxfi imza ilə çap etdirməsinin səbəbi isə, zənnimizcə, mühacirət həyatının ilk illərində sovet xüsusi xidmət orqanlarının təxribatlarından qorunmaq məqsədilə bağlıdır. Yeri gəlmişkən, A. Dağlı bu əsəri cəbhədə həlak olmuş məchul bir soydaşının qanlı çantasından tapılmış yazılar əsasında işlədiyini qeyd edir və həmin məchul yazarın üslubunu saxlamağa çalışdığını vurğulayır ki, bunu da bədii priyom kimi qiymətləndirmək olar. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, həm memuar, həm də roman janrının ünsürlərini özündə ehtiva edən «Onlar türklərdir» əsərinin «Uzaq mənfalarda» adlı birinci hissəsində «sovet buzlu cəhənnəmi»nə – Sibirə sürgün edilən türklərin məşəqqətləri və köləlikdən qurtulmaq üçün təşkil etdikləri qiyamlar təsvir olunur. «Sosializm dövlətinin öz təbələrini planlı və mütəşəkkil bir surətdə yaxalayaraq, onları bir kölə kimi işlətdiyini» əyani şəkildə göstərmək üçün müəllif Sibirdəki əmək (oxu: ölüm – N.C.) düşərgələrindən birindəki dözülməz qeyri-insani şəraiti canlandırır və bu fonda totalitar sovet rejiminin, Stalin diktaturasının cinayətkar mahiyyətini bütün çılpıqlığı, eybəcərliyi ilə açmağa müvəffəq olur. A. Dağlının təsvir etdiyi «əmək» düşərgəsinin sakinləri «bolşevik dilində anlayan kimsələrdir». Onların qarşısında duran əmək mükəlləfiyyəti yalnız həyatları bahasına icra oluna bilər. Çünki «ölüm

əzabına qatlanmadan planı yerinə yetirmək mümkün deyil. Fədakarlıq göstərməyənlər isə ölümə məhkumdurlar...» (70, s. 2).

Düşərgənin məhbusları içərisində 30 nəfər türk də var. «Onların vəzifəsi çalışmaq, əli zopalı çavuşun vəzifəsi çalışdırmaq, silahlı mühafizlərin vəzifəsi isə tufəngləri daima tətikdə saxlamaqdır». «Çalışanlar ölmüş arkaşaqlarını sanki görmürlər və onların soyuq cəsədlərinə fikir vermirlər. İşdən ayrılmaq yasaqdır. Ölənlər ölməli, çalışan çalışmalı idi» (70, s. 2-3).

«Lakin gündəlik itkilərə baxmayaraq, otuzluq qruplarda kölələrin sayı azalmır. İşin sirri bundadır ki, iqtisadiyyat və cəmiyyətini planlı bir şəkildə idarə edən dövlət öz vətəndaşlarını da planlı bir surətdə həbs edərək əmək düşərgələrini kölələrlə təmin edir. Bu düşərgə də beş min kişilikdir. Əskilmir. Kölələr ölür və kölələr gəlirlər. Dəmir yollarından və yaşayış məntəqələrindən yüz kilometrə aralı yerləşən «sovet əmək düşərgələri»ni mühafizə etməyə belə lüzum yoxdur. Kim haraya qaça bilərdi. Hər tərəf buz, qar və meşə. Lakin zaman-zaman baş verən qiyamlar dövləti düşərgənin mühafizəsini gücləndirməyə sövq etdi» (70, s. 3-12).

Əmək düşərgələrində ölüm əzabına qatlaşanlar xüsusi üçlüklərin (troykaların) müxtəlif ittihamlarla məhkum etdiyi əksərən günahsız şəxslərdir. Onların cəza müddətləri 15-25 il arasındadır.

A. Dağlı dəstədə sağ qalan 21 soydaşımızdan yalnız 3 nəfərin – Nadirin, Kamranın və Muradağanın mübarizəsini əsərin sonuna qədər izləyir. Nadir – azərbaycanlı şagirdlərə türk uşaqları dediyi üçün həbs edilən müəl-

limdir. Kamran – rus zabıtlərini sillələdiyi üçün həbs edilən hərbiçidir. Muradağa isə kolxoz əleyhdarı kimi yaxalanan Qaçaq Qarabəkirin məxfi adıdır. Məhz bu üç nəfər düşərgədəki 95 dəstəni birləşdirib, qiyama qaldırmağa müvəffəq olur. «Dünyada məhkum insanların intiqamı çox müdhiş olur. Hər türlü diktator intiqamından daha müdhiş!..» (70, s. 17) – qənaətini aşıl原因an müəllif düşərgədəki məhbusların heç birinin qiyama qarşı etiraz etməməsini təbii və qanunauyğun sayır. Çünki «mühit və iqlim amansız, bütün Sibirya və bütün Sovetlər Birliyi amansızdı» (70, s. 18). Məhbuslar olumlu ölüm arasında deyil, şərəfli ölümle tədrici və əzablı ölüm arasında seçim etməlidirlər. Onlar şərəfli ölümü – savaşıaraq ölməyi üstün tuturlar. Bolşevik əxlaqına bələd olan bu insanlar müdafiəsiz düşərgəni bombalamaq üçün cəza dəstələrinin bir an belə tərəddüd etməyəcəklərini bildirdilər. Nə qədər acınacaqlı olsa da, onların gözləntiləri özünü doğruldur. Düşərgədəki qiyam vəhşicəsinə yatırılır. Məhbusların üç günlük azadlığı onların böyük əksəriyyəti üçün ölümle sonuclanır. Müəllif düşərgədəki qiyamı və cəza dəstələrinin zorakı hücumunu bütün drammatizmi ilə təsvir etməklə, bir tərəfdən, məhkum insanların azadlıq eşqini, həyatları bahasına olsa belə, bir neçə gün azad yaşamaq təşnəsini əks etdirirsə, digər tərəfdən, bolşevik rejiminin amansızlığını, qəddarlığını real səhnələrlə canlandırmağa nail olur. Eyni zamanda, rus əsgər və zabıtlərinin qeyri-insani rəftarı müqabilində, Nadir və Kamranın əsir ruslarla alicənab davranışları da əsərdə türklüyün insani duyğularının təcəssümü kimi mənalandırılır.

«Onlar türklərdir» əsərinin bədii strukturunda mühüm yer tutan Nadir, Kamran və Muradağa surətləri ilə yanaşı, iki qadın soydaşımızın – Nigar və Həmidənin də obrazları özünəməxsus bədii funksiya daşıyır. Nigar Nadirin, Həmidə isə Kamranın həyat yoldaşdır. Ərləri Sibirə sürgün edilən hər iki qadın bolşevik rejiminə qarşı mübarizəyə qərar verir və beləliklə də, konspirasiya məqsədilə Nigar – Nadya, Həmidə isə Zinaida – Zinoçka olur. Moskvada xüsusi kəşfiyyat kursunda təhsil alan Nadya peşəkar casus qabiliyyətləri qazanır və burada toplanılmış təcrübə sonradan sovet rejiminə qarşı mübarizədə ona çox gərəkli olur. Zinoçka isə tibb bacısı ixtisasına yiyələnərək, ərinin sürgün yerinə – Krasnoyarsk diyarının Yeniseysk qəsəbəsinə yola düşür. Demək olar ki, bütün əsər boyu bu iki qadının taleyini izləyən müəllif onları müxtəlif dramatik vəziyyətlərdə təsvir edərək, istiqlal mücadiləsinin cəsur sıra nəfərləri kimi səciyyələndirir və bütün mürəkkəb məqamlarda Nigar və Həmidənin ağıllı hərəkətləri, təmkinli davranışları Azərbaycan – türk qadınına məxsus yüksək mənəvi keyfiyyətlərin təcəssümünə çevrilir.

Əsərin «Qanlı cəbhələrdə» adlı ikinci hissəsində sovet hərbi sistemi, Kremlin velikorus şovinizminə söykənən antitürk, antimüsəlman siyasəti əsas ifşa hədəfi kimi seçilmişdir. Müəllif burada Almaniya ilə müharibənin sovet rejiminin çürüklüyünü, ideologiyasının qeyri-səmimiyyətini bütün çıpaqlığı ilə üzə çıxardığını, «kommunizm məmləkəti» adlandırılan SSRİ-nin mahiyyət etibarilə rus imperiyasının davamı olduğunu xarakterik hadisələr və obrazlarla canlandırır, yüz minlərlə soydaş

və dindəşımızın, həmçinin bir çox rusların belə bolşevik zülmündən qurtulmaq üçün almanlara bəslədikləri ümidləri əks etdirir.

Əsərdə rus ordu komandanlığının Şimali Qafqazın yerli əhalisinə münasibətdə riyakarlığı, qeyri-rusların intizam (oxu: cəza – N.C.) batalyonlarına cəlb olunaraq, zorla ön xəttə çıxarılıb məhv edilməsi Kremlin, Stalin rejiminin türk-müsəlman xalqlarına düşmən münasibətinin təzahürü kimi qavranılır. Belə ki, dağlıları almanlara qarşı birgə hərbə səsləyən rus komissarının geri dönməyə öz əsgərləri ilə danışığında onun dağlılara nifrətinin almanlara nifrətindən az olmadığı aydınlaşır. Öz soydaşlarıyla baş-baş qalan komissar artıq açıq danışır: «Görüyormusunuz, yoldaşlar. Şu vəhşi dağlılar dəxi fəşistlərlə işbirliyi yapıyorlar. Cəbhəyə yaxın bölgələrin başıpozuq vəziyyətindən istifadə ilə bizə qarşı kafa tutdular. Zətən onlardan başqa bir mərifət də bəkləyəməzdik. Rus torpağı üzərində yaşayan bütün bu qeyri-rus məxluqlar bizim əski düşmənlərimizdir. Unutmasınlar ki, rus əsgəri qurşunu əsirgəməyəcək. Qəhrəman rus ordusu yalnız dış düşmənləri deyil, iç düşmənləri də imha edəcəkdir. Siz də birər rus övladı olaraq, rus torpağını bütün bu xain həriflərdən təmizləyəcəksiniz» (70, s. 61).

«Komissar yoldaş»ın qəzəb və nifrətini açıq büruzə verməsi həm də onunla bağlıdır ki, «... Qafqaz dağlarından təbii bir istehkam kimi istifadə etmək istəyən ruslar nə dağları əmr altına ala bilirdilər, nə də dağlıları». Belə ki, rus-alman müharibəsinin başlanması ilə Şimali Qafqazda milli mücadilə açıq şəkil almış, dağlılar ruslarla mübarizədə yeganə müttəfiq saydıqları almanları bir

xilaskar kimi təntənə ilə qarşılamışdılar. Onlar almanlara qarşı özlərinə xas ənənəvi qonaqpərvərlik və nəzakət göstərir, almanlar da yerli əhaliyə münasibətdə liberal siyasət yeridirdilər; dağlıların daxili işlərinə müdaxilə etmir, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşır, bolşeviklərin yasaq etdikləri milli və dini bayramlarını keçirmələrinə mane olmur, əksinə, özləri də məmnuniyyətlə bu şənliklərə qatılırdılar. Lakin rus əsarətini rədd edən dağlılar hər hansı bir şəkildə alman ağalığı ilə də barışmaq niyyətində deyillər. Rus bolşevizminin və alman faşizminin taktiki gedişlərinə, riyakarlığına rəğmən, dağlılar milli istiqlal məsələsində sona qədər səmimi və güzəşt-siz mövqe tuturlar.

Diqqətəlayiq haldır ki, «Onlar türklərdi» əsərinin əsas ifşa hədəfi rus bolşevizmi, Stalin diktaturası olsa da, müəllif yeri gəldikcə, alman faşizminin də eybəcərliklərini, antihumanist mahiyyətini göstərməkdən sərəf-nəzər etməmişdir. Əsirlərlə rəftarda, digər millətlərin nümayəndələrinə münasibətdə, məhkum xalqların haqlarını, o cümlədən milli istiqlal haqlarını tanıمامağda, türk birliyindən çəkinməkdə nasistlər heç də bolşeviklərdən fərqlənmirlər. Bu məqam əsərdə həm ayrı-ayrı hadisələrin fonunda, həm də obrazların nitqində, ifadələrində əks olunur. «Elbrus ağlayır» fəslində Nigar cəbhədə gördüklərini nəql edərkən almanların davranışlarına, münasibətlərinə də toxunur: «Cəbhənin hər tərəfində törənlə istiqbal ediləcəyimizi bəklüyorduk. Sadəddilliyimizi görüyormusunuz? Biz öylə zənn ediyorduk ki, Avropa mədəniyyətinin yüksək müməssilləri bizi birər kö-nüllü fərari gibi təbrik edəcək, hətta bizim kö-nüllərimizi

belə okuyacaklardır... Fəqət, heyhat!.. Yolda rasladığımız və bizə qarşı səmimi bir alaka göstərən dindaş köylülər: «Aman, dedilər, şu almanlardan sakınınız. Bunlar ikinci bolşevikdirlər. Sizi əsir kamplarında aclıqdan öldürürlər» (70, s. 89).

Bununla belə, almanların vəhşi rəftarına rəğmən, Almaniyayı görəndə və Avropa mədəniyyətilə yaxından təmasda olan əsirlərin və digər sovet vətəndaşlarının bir daha bolşevik Rusiyasına dönmək istəməyərək, mühacirət həyatına üstünlük vermələrini də A. Dağlı təbii və inandırıcı təsvir edir. «Berlində» fəslində nasist Almaniyasının paytaxtı ilə bolşevik Moskvasının müqayisəsi, bu baxımdan, səciyyəvidir. Nadir və Nigar bolşevik təbliğatına rəğmən, burada «kapitalizm cəhənnəmi yerinə, modern bir həyat mənzərəsi»nin şahidi olurlar: «Alman şəhərində hər şey insanın rahatlığı üçün yapılmışdı. Məskən böhranı yox. Su bol. Kanalizasiyon mükəmməl. Hər tərəfdə yeraltı və yerüstü yollar. Min bir vəsait. Min bir ixtira. Min bir icad. Rus şəhərlərində isə hər şey insanın rahatlığını pozurdu. Vəsait qıtlığı. Məskən böhranı. İbtidailik. Üfunət və çirkab.

Avropa şəhərində xüsusi təşəbbüslər hər işin başında gəliyordu. Məmləkət vətəndaşının dükanı, mağazası, hətta atelyesi, fabrikanı, oteli və apartmanları ola bilirmiş. Rusiya şəhərində isə xüsusiyyət naminə bir şey yoxdu. Hər şey dövlətin malı idi. Şəhər qapalı bir iş kampına bənzliyordu.

Hitler səltənətində Gestaponun mövcudiyyətinə rəğmən, şəxsiyyət azaddı. Bütün vətəndaşlar (təbii kommunistlər xaric) ədalət hüsurunda şəxsi mənafeələrini mü-

dafiə edə bilirlərdir. Stalin hökmranlığında isə insan insandan başqa hər şeydi: məmləkətin vətəndaşı deyil, dövlətin köləsi. Allahın bəndəsi deyil, Stalinin iş heyvanı. İnsanlığın bir əzası deyil, NKVD-nin zəncirli məhbusları!..

Almaniyada Türkiyə mətbuatını təqib etmək, hətta sıx-sıx anti-Hitler məqalələr nəşr edən qəzetləri almaq və oxumaq mümkündür. Rusiyada isə Türkiyə qəzetlərini almaq şüylə dursun, Türkiyənin adını belə söyləmək imkansızdı...» (70, s. 124).

Beləliklə, müəllif alman həyat tərzinin, Almaniya gerçəkliyinin təsvirini də sovet rejiminin ifşası üçün bədii priyom kimi istifadə edir və vətənə dönərək repressiya qurbanı olmaqdan, xaricdə yaşamağa üstünlük verən soydaşlarının seçiminə haqq qazandırır. Bu şərtlə ki, mühacirət komfort həyat şəraitinin təminatı kimi deyil, milli istiqlal mücadiləsinin – «Azərbaycan davası»nın davam etdirilməsi üçün bir vasitə kimi qavranılsın.

***

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında totalitar sovet rejiminin, stalinizmin ifşasına yönəlmiş diqqətəlayiq əsərlərdən biri də Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «**Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri**»dir. Müəllifin əsərə yazdığı ön sözdən məlum olur ki, o, bu xatirələri hələ Stalinin sağlığında tamamlamış, lakin obyektiv olaraq nəql edəcəyi hadisələrin bir qisminin müəyyən mənada qərəzli təfsirlərə rəvac verə biləcəyi ehtimalını nəzərə alaraq, diktator həyatda ikən edilən bəzi təkliflərə rəğmən onları nəşr etdirməmişdir. Stalinin

ölümü ilə bu ehtimal aradan qalxdıqdan sonra M.Ə. Rəsulzadə «eyni dövrdə, eyni şərtlər daxilində, eyni nəslə mənsub olaraq yaşayan, dürlü zamanlarda, dürlü şərtlər altında Stalinlə bu və ya başqa şəkildə təmasa gəlmiş bulunan bir adam sifətilə xatirələrinin ona (Stalinə – N.C.) aid olan qisminin nəşrinə qərar vermiş» (86, s. 11) və bu dəyərli əsər ilk dəfə 1954-cü ildə Türkiyədə «Dünya» qəzetində 28 təfriqədə (22 may – 21 iyul; sayı: 803-830) dərc edilmişdir. Bundan 37 il sonra «Stalinlə ixtilal xatirələri» Azərbaycan dilinə qismən uyğunlaşdırılmış şəkildə müəllifin vətəninə işıq üzü görmüşdür (Bakı, Elm, 1991; çapa hazırlayanı: Nəsim Nəsimzadə) (42). 1997-ci ildə isə Səbahəddin Şimşir xatirələrin orijinalını özünün müxtəsər ön sözü ilə İstanbulda nəşr etdirmişdir (86).

M.Ə. Rəsulzadə əsərin ön sözündə, Stalini bütün yönləri ilə təsvir etmək, onunla bağlı həqiqətləri təkrarlamaq niyyəti olmadığını nəzərə çatdırır. Çünki «ən qorxunc rus çarlarına nəsim olmayan bir iqtidarla 30 ilə yaxın bir müddətdə sovet imperatorluğundakı iki yüz milyon insanın müqəddəratına hökm verən, yer kürəsinin üçdə birini kontrolu altına almış, bütün dinləri inkar edən kommunist dininin bir peyğəmbəri sayılan, totalitarlar totalitari bir rejimin ən böyük müməssili Stalini, onun necə bir demaqqoq, bir diplomat, bir diktator və necə bir terrorist, bir ixtilalçı, bir marşal, bir generalissimus, Fironlara, Neronlara, Çingizlərə rəhmət oxutduran bir tiran, bir qızıl çar olduğunu hürr millətlər cəmiyyətində bilməyən kimsə yoxdur» (86, s. 10). Bununla belə, M.Ə. Rəsulzadənin qənaətinə, «stalinizmin ya-

ranmasının xarakterik cizgilərini əslinə yaxın bir şəkildə təsvir edə bilmək üçün hər kəsin özünə görə gördüyü və anladığı «Stalin»lərin qarşılaşdırılmasında, şübhəsiz, böyük bir fayda vardır» (86, s. 11).

Göründüyü kimi, M.Ə. Rəsulzadənin sözü gedən xatirələri qələmə almaqda və onları geniş oxucu kütləsinə təqdim etməkdə məqsədi özünün bilavasitə iştirakçısı olduğu siyasi proseslərin və Stalinlə şəxsi görüşlərinin təsviri fonunda bir daha stalinizmin, sovet totalitarizminin əsl simasını göstərmək, onun antibəşər mahiyyətini ifşa etmək olmuşdur. Ona görə bir daha deyirik ki, M.Ə. Rəsulzadənin zəngin publisistik irsində stalinizmin, totalitar sovet rejiminin mənfurluğunu əks etdirən örnəklər bu əsərə qədər də yetərincə idi. Lakin siyasi publisistikadan fərqli olaraq, memuar ədəbiyyatı, konkret olaraq xatirə janrı müəllifə problemə başqa yöndən yanaşmaq, onu bədii tədqiqatın predmetinə çevirmək imkanı verir. Odur ki, bədii yaradıcılıq təcrübəsi olan M.Ə. Rəsulzadə qələmini bu janrda da sınaşıq və müvəffəq olmuşdur.

Burada yeri gəlmişkən, «Stalinlə ixtilal xatirələri»nin janrı barədə elmi ədəbiyyatda mövcud olan müəyyən fikir ayrılıqları üzərində dayanmağı zəruri sayırıq. Məsələn, prof.Şamil Qurbanova görə, «...Stalin haqqında yazılmış bütün elmi və publisistik yazıların, qeydlərin hamısından fərqlənən» bu əsəri «bəlkə də xatirə adlandırmaq düz deyil. Bu, Stalin tərəfindən törədilən fəlakətlərin və ümumiyyətlə, əsrimizin kommunist ideologiyası ilə bağlı olan hadisələrinin siyasi salnaməsidir» (31, s. 104). Fəlsəfə doktoru Əbülfəs Qarayev bu əsərlə

bağlı cəmi bir cümləlik qeydində onu esse kimi təqdim edir (99, s. 53). M.Ə. Rəsulzadə irsinin tanınmış araşdırıcısı prof. Vaqif Sultanlı isə bu qənaətdədir ki, «hər iki müəllifin (prof. Ş. Qurbanovun və fəlsəfə doktoru Ə. Qarayevin – N.C.) sözlərində müəyyən qədər həqiqət olsa da, əslində onlar «Stalinlə ixtilal xatirələri»nin xatirə janrında yazılması fikrini qəti olaraq inkar etməmişlər. Çünki əsərin nə məzmunu, nə də forması bu fikri söyləməyə əsas vermir. «Stalinlə ixtilal xatirələri» siyasi, tarixi və avtobioqrafik cizgiləri özündə birləşdirən, xatirə formasında düşünülmüş və yazılmış bir əsərdir. Əsərin janrının onun adında da ifadə olunması bu fikri təsdiq etməkdədir» (44, s. 108). Akademik Bəkir Nəbiyev isə, bu əsərdə «xatirə ilə publisistikanın müvəffəqiyyətlə qovuşduğu və bir-birini tamamladığı» fikrindədir (39, s. 326).

Zənnimizcə, «Stalinlə ixtilal xatirələri»nin janrı ilə bağlı bu fikir müxtəlifliyi ədəbiyyatşünaslıq elmində «memuar janrının nəzəriyyəsinin lazımı səviyyədə işlənilməməsi» (95, s. 7) ilə əlaqədardır. Bununla belə, elmi ədəbiyyatda bu janrın əksər mütəxəssislər tərəfindən qəbul edilən, artıq sabitləşmiş xüsusiyyətləri də qeyd olunur: «faktoqrafiya, hadisələrin üstünlük təşkil etməsi, materialın və baxışın retrospektivliyi, müəllif şəhadətlərinin müstəqimliyi» (101, s. 759). Həmçinin «sənədli obrazın mövcudluğu memuar janrının (qeydlər, gündəliklər, xatirələr, sənədli hekayə və povest və s.) tipik xüsusiyyəti, onun estetik müstəqilliyinin və kamilliyinin göstəricisi» kimi şərh edilir (95, s. 22). Bu baxımdan yanaşdıqda, «Stalinlə ixtilal xatirələri» memuar ədəbiy-

yatının yuxarıda təqdim edilən nəzəri səciyyəsinə tam uyğun gələn kamil sənət örnəyidir.

M.Ə. Rəsulzadənin xatirələri XX əsrin əvvəllərindən – Stalinin Bakıda konspirativ şəraitdə inqilabi fəaliyyətə başlamasından tutmuş sovet Rusiyasının siyasi rəhbərliyində yüksək mövqə işğal etməsinə qədər ötən təqribən 20 illik təlatümlü bir dövrün hadisələrini əks etdirir. Müəllif özünün bilavasitə iştirakçısı olduğu bu hadisələrin fonunda, müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif münasibətlərlə Stalinlə şəxsi təmasları zamanı apardığı müşahidələr əsasında onun dolğun bədii-sənədli obrazını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Akademik Bəkir Nəbiyevin qeyd etdiyi kimi, «M.Ə. Rəsulzadənin təqdimində Stalin XX əsrin əvvəllərində marksizm sahəsində biliyi, işgüzarlığı və iradəsilə fərqlənən bir inqilabçı kimi görünür. Lakin yaxşı müşahidə qabiliyyətinə malik olan müəllif hələ o vaxt Stalinin xasiyyətindəki diktatorluq meyillərini də görə bilmişdi» (39, s. 326). Bu baxımdan, «Xatirələr»in «Stalinlə ilk təmas» yarım fəsli diqqətəlayiqdir. M.Ə. Rəsulzadə ilə ilk görüşündə sosialist inqilabı ideyasına münasibətdə yalnız proletariatın yeganə sədaqətli sinif olması barədə marksist baxışını əsaslandırmağa çalışan Stalin rastlaşdığı bir hadisəni nəql edir: «Mən, dedi, bir qrup işçilərlə konsprasyon şərtləri daxilində arada-sırada buluşuyor, təşkilat işlərilə məşğul oluyorum. Bu qrupa davam edənlərin biri haqqında bir gün arkadaşlara şübhələndiyimi söylədim, bu adam mənim heç xoşuma getmiyor, dedim. Güvənəmiyorum. Sonra bir kaç dəfə qarşılaşdıqda o adamı aramızda gör-

mədim. Bir gün merak etdim, nə oldu bu arkadaş, dedim, niyə gəlmiyor, deyə sordum. İşçilər:

– Koba arkadaş, siz bu adama güvənəm yox, dediniz, ya!.. Biz də onu həməən təmizliyə verdik!.. dedilər.

İlk tanışdığı bizlərə «proletarya sədaqəti» haqqında anlatdığı bu qissədən çıxarılacaq hissə sarıhtı» (burada: nəticə aydındır – N.C.) (86, s. 18).

Hakimiyyət pillələri ilə yüksəldikcə Stalinin xarakterindəki diktatorluq meyillərinin qüvvətlənərək daha qabarıq nəzərə çarpması da «Xatirələr»də əksini tapır. Belə ki, inqilabi hərəkatın ilk illərində proletariatu qabaqcıl bir sinif kimi öyən Stalin artıq Rusiyada vətəndaş müharibəsi dövründə fəhlələri kütləvi surətdə cəzalandırmaqdan nəinki çəkinmir, hətta bu qəddarlığından qürur da duyur; Volqa boyunda bir gəminin yükünü boşaltmaq istəməyən fəhlələrdən 20 adamlıq ilk dəstəni dərhal güllələtməsini və bununla da yükün boşaldılmasını təmin etməsini Rəsulzadəyə iftixarla danışır (86, s. 56-57).

«Xatirələr»də Stalinin bir diktator kimi səciyyəsi Rusiya tarixinin orta əsrlər dövrü ilə aparılan analogiya ilə daha da dolğunlaşır. «Müdhiş İvan bir ideal» yarım-fəslində M.Ə. Rəsulzadə şəxsi müşahidələri əsasında belə bir qənaətini ifadə edir ki, rus çarı İvan Qroznı Stalinin dünyagörüşündə dərin iz buraxmış, örnək bir simadır; onun mərkəzləşdirilmiş Rus dövlətinin yaradılması üçün etdikləri isə inqilabi hərəkatlardır. Dövlət quruculuğu prosesində kütləvi terroru ən təsirli metod kimi qəbul edən Stalinə görə, «Müdhiş İvan da bir növ inqilabçı idi» (86, s. 54). Burada Stalinin İvan Qroznı şəxsiyyəti-

nə sayğılı münasibəti təsadüfi xatırlanmır. Bununla müəllif dolayısı ilə bolşevik rejiminin çar mütləqiyyətindən mahiyyət etibarilə fərqlənmədiyini, əksinə, bir sıra hallarda ondan daha amansız və antihumanist bir rejim olduğunu, Stalinin özünün isə İvan Qroznıdan da müdşih iqtidar sahibi kimi tanındığını nəzərə çatdırmaq istəmişdir. Kütləvi terrorun «faydası» barədə Stalinin M.Ə. Rəsulzadəyə söylədikləri bunu bir daha təsdiq edir:

« – Bir adamı öldürməkdən, əlbəttə, bir şey çıxmaz; bir çox adamı birdən öldürməli ki, kütləvi bir təsiri olsun, dedi və əlavə etdi: Biz tərbiyə etmək üçün xalqı kütlə halında təlim edəriz, bu təlimatımıza kolayca uymaları üçün onları icabında kütlə halında tədib edəriz!» (86, s. 55).

«Xatirələr»in «İngilislərə qarşı nifrət», «Demokratiya məfhumuna nifrət», «Trotskiyə qarşı dərin bir nifrət», «Antisemitizm», «Avropalılar haqqında hissiyyəti» yarımfəsilləri də, adlarından görüldüyü kimi, Stalin şəxsiyyətinin müxtəlif yönünə işıq salır, onun obrazını real cizgilərlə zənginləşdirir. Memuaristin Stalini səciyələndirərkən nifrət sözünü tez-tez işlətməsi və hətta bu sözü yarımfəsillərdən üçünün sərlövəsinə çıxartması da təsadüfi olmayıb, diktatorun xarakterində şəhər başlanğıcının üstünlüyünə, qəlbindəki nifrət hissənin tükənməzliyinə işarədir. Aşağıdakı sitat Stalinin ingilislərə qarşı patoloji nifrətini əks etdirməsi baxımından xüsusilə səciyyəvidir: «Konuşma buraya gəlincə Stalinin səsi sərtləşdi və intiqam kıvılcımı saçıan parlaq gözləriylə uzaqlara bakarak:

– Benim vicdanımda 59 ingilisin qanı vardır. Yumruğu bükülü əlini havaya qaldıraraq, bunları bizzat kəndi əlimlə öldürmüşəm. Şimdi kolonel (polkovnik – N.C.) Stoks deyilən bir kerata (əclaf – N.C.) vardır, o da bir əlimə keçərsə, yürəgim of deməz, həmən gəbərtirim; diyor» (86, s. 50).

«Xalq görürsə, inqilab olur» yarımfəslində isə Stalin riyakar və demaqoq bir bolşevik kimi yadda qalır: «Salon-vaqonda yemək süfrəsi başında ikən trenimiz (qatarımız – N.C.) qələbəlik bir istasyonda durdu, burada biraz bəklənəcəkdə. Stalin Məhəmmədəliyə «pərdələri endir», dedi. Məhəmmədəli:

– Yoldaş Stalin, bu da niçin? – deyə sordu.

– Dışardakılar masamızı görməsinlər, – dedi.

– Görürlərsə, görsünlər, nə olur ki?..

– Yahu nasıl nə olur, səfalət və məhrumiyət içində bulunan xalq bizim bolluq içində olduğumuzu görürsə, ihtilal olur, bilməz misin?...» (86, s. 57).

M.Ə. Rəsulzadə «Xatirələr»də Stalinin bir bolşevik lideri və diplomatı kimi riyakarlığını, qeyri-səmimiliyini onunla öz şəxsi münasibətlərinin təsviri fonunda daha qabarıq nəzərə çarpdırır. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan bir qədər sonra həbs edilərək Bakıda «Osobı otdel» həbsxanasında saxlanılan və edam təhlükəsi ilə üz-üzə dayanan M.Ə. Rəsulzadəni azad etdirib, özü ilə Moskvaya aparan Stalin, burada iki il ərzində köhnə dostuna qayğı göstərir, hətta bir neçə dəfə ona müxtəlif məsul vəzifələri tutmağı da təklif edir. Əlbəttə, M.Ə. Rəsulzadə Stalinin bu iltifatını sadəcə olaraq dostluğa sədaqət kimi qəbul edəcək qədər sa-

dələhv deyildi. O, bolşevik liderinin bu «qayğıkeşliyi» ilə hansı siyasi məqsədlər izlədiyini yaxşı anlayırdı. Bu barədə akademik B. Nəbiyevin mülahizələri diqqətəlayiqdir: «...Stalinin bu addımını vaxtilə Bayıl həbsxanasından, bəlkə də ölümdən xilas edilməsi əvəzində onun öz mənəvi borcundan çıxması kimi də başa düşmək olar. Lakin o, qatı siyasətçi idi və M.Ə. Rəsulzadəni «əski mübarizə yoldaşı» olduğu üçün yox, beynəlxalq nüfuzla malik Müsavat lideri olduğu üçün azad edib Moskvaya aparmışdı. Stalin elə bilirmiş ki, M.Ə. Rəsulzadə öz rifahı üçün mü, ölüm qorxusundanmı, gec-tez onun təklif etdiyi vəzifələrdən birini qəbul edib bolşeviklərlə əlbir işləyəcək... Lakin o, kifayət qədər təsəvvür edə bilmirdi ki, M.Ə. Rəsulzadə əqidəsinə görə siyasətçi olmuşdu. Bu böyük ictimai xadim üçün Azərbaycanın mənafeyi, ölkənin taleyi ilə müqayisədə vəzifə, şan-şöhrət, şəxsi rifah duyğusu bir heç idi» (39, s. 326-327).

Məhz siyasi əqidəsinə sadıq qaldığı üçün M.Ə. Rəsulzadə fürsət düşən kimi Moskvanı gizləncə tərk edir, bir neçə ölkənin sərhədindən keçərək Türkiyəyə gəlir və burada Azərbaycan siyasi mühacirlərini vahid təşkilatda birləşdirib, milli istiqlal mücadiləsini davam etdirməyə başlayır. Stalin isə köhnə dostunun xaricdəki antisovet fəaliyyətinə görə onun vətəndə qalan ailə üzvlərini cəzalandırır. Məhəmməd Əmin bəyin anası Maral xanım, həyat yoldaşı Ümbülbanu xanım, qızları Lətifə və Xalidə, kiçik oğlu Azər 1937-ci ildə Qazaxıstanın Taldı-Kurqan vilayətinə sürgün edilirlər; böyük oğlu Rəsul isə 1938-ci il martın 1-də Bakıda güllələnir (104). Zənnimizcə, Rəsulzadələr ailəsinin müsibəti Stalinin köhnə

dostluğa necə «sədaqətli» olduğunu əks etdirən ən bariz örnəkdir. Onun nəzərində bu ailə köhnə dostu Rəsulzadənin deyil, «xalq düşməni» Rəsulzadənin ailəsi idi. Çünki diktatorların «dostluğu» mövsümi xarakter daşıyır və onların hakimiyyət maraqlarına tabe etdirilir. Stalinin hakimiyyət ehtirasları isə, M.Ə. Rəsulzadənin vurğuladığı kimi, «bütün dünyanı təhəkkümü altına almaq çapında idi. O, rus imperializminin tarixi seyrinə hakim olan cahangirlik gələnəyinin ən qəddar bir müməssili idi!..» (86, s. 113). Stalinin «Xatirələr»də real cizgilərlə yaradılmış bədii-sənədli obrazı bu həqiqəti bir daha təsdiq edir.

VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİ PROBLEMİNİN BƏDİİ – FƏLSƏFİ DƏRKİ

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının demokratik dövlət quruluşu uğurunda mübarizəsində biri digəri ilə sıx bağlı olan iki istiqamət aydın nəzərə çarpır. Birincisi, totalitar rejimlərin, diktaturanın, müstəmləkəçiliyin ifşası yolu ilə demokratik dəyərlərin, milli istiqalın təsdiqi; ikincisi isə, açıq cəmiyyətə dair baxışların bədii sözün gücü ilə bilavasitə təbliği. Mühacirət ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən olan Əhməd Ağaoğlunun «**Sərbəst insanlar ölkəsində**» (1930) əsəri qeyd etdiyimiz istiqamətlərdən ikincisinə aid dəyərli örnekdir. Təsədüfi deyil ki, Ə. Ağaoğlu irsinin tanınmış araşdırıcılarından olan Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov bu əsəri «mütəfəkkir ədibin bütün ideya inkişafında, o cümlədən milli intibah ideyalarının çoxillik təkamül yollarında ən yüksək və kamil mərhələ» (35, s. 25) kimi səciyyələndirir. Fəlsəfə elmləri doktoru Rəhman Bədəlova görə, «Sərbəst insanlar ölkəsində» əsəri keçid dövrünü yaşayan Azərbaycan cəmiyyətində demokratiya dərslərimizin, demokratiya tədrisimizin özülündə duran əsərlərdən biri ola bilər (12, s. 14). Böyük mütəfəkkirin irsinin digər diqqətəlayiq araşdırıcısı, fəlsəfə elmləri doktoru Şahnəzər Hüseynov isə «Ağaoğlunun tam formalaşmış dünyagörüşünün mühüm komponentlərinin Şərq-Qərb dixotomiyası çərçivəsində sosioloji komparativizm üsulu ilə aşkarlandığı son

sanballı əsərləri» sırasında «Sərbəst insanlar ölkəsində» ni də qeyd edir (26, s. 161).

Əsərin janrına gəldikdə qeyd etməliyik ki, Ə. Mir-əhmədov onu «traktat» adlandırır (35, s. 25). Prof. Vaqif Sultanlının qənaətinə, «Sərbəst insanlar ölkəsində» siyasi-fəlsəfi esse səpkisində işlənmişdir (45, s. 37; 37, s. 373). Bizim fikrimizcə, bu əsəri bədii-fəlsəfi traktat adlandırmaq daha doğrudur. Çünki burada müəllifin insan hüquqlarına, vətəndaş azadlıqlarına söykənən dövlət quruluşuna və açıq cəmiyyətə dair fəlsəfi-sosioloji düşüncələri bədii şəkildə inikas olunur. Bu baxımdan, «Sərbəst insanlar ölkəsində» M.F. Axundzadənin «Kəmalüddövlə məktubları»nı xatırladır. Hər iki əsər, müəlliflərinin fəlsəfi, siyasi, sosioloji baxışlarının bədii ifadəsi kimi, ədəbiyyatşünaslarla yanaşı, filosof və sosioloqların da araşdırmalarının predmeti olmuşdur.

Müəllif özü isə əsərin müqəddiməsində onun janrını və izlədiyi qayəni belə şərh edir: «Əsərimə nasıl bir şəkil vermək xüsusunda bir çox tərəddüd zamanları keçirdim; nəhayət onu bir hekayə şəklində yazmağa qərar verdim. Əsarətdən qurtulmuş bir türk Fərdini hür və sərbəst bir ölkəyə götürdüm; bu ölkənin rəhbərləri-Türk Cümhuriyyətini quran Dahinin əməl və arzularının təhəqqüqü üçün çalışmaqdadırlar. Türk Fərdi-iştə bənim «Pir» dediyim bu rəhbərlər ilə görüşüyor. Onların bir Cümhuriyyətdə hür və sərbəst vətəndaşların nasıl olmaları lazım gəlmişdi haqqındaki fikirlərini öyrəniyor; eyni zamanda da Məmləkətimizin istiqbalda hürriyyət və fəzilət sayəsində nasıl inkişaf edərək bir nur və mədəniyyət mənbəyi olacağını da sərbəst ölkədə gördüyü irfan

və mədəniyyət müəssisələrini təsvir etməklə göstərir» (52, s. 2).

Əsər şərti olaraq Fərd adlandırılan türk vətəndaşının sosial-hüquqi statusunun onun öz dili ilə açıqlanması ilə başlanır: «Bən bir əsir idim; hür olmaq istədim. Zəncirlərimi qırdım, qalanın divarını dəldim və açığa çıxaraq dərin bir nəfəs aldım. Şimdi önümdə geniş bir çöl vardı. Nereye gedəcəyimi, nasıl davranacağımı bilmiyordum. Tərəddüdlə bir kaç addım atdım. Kəndimi iki yolun ayrıcında buldum və buraya dikilən bir dirək üzərində şu yazıyı okudum:

Sol tərəfə gedən yol hürriyyət yoludur,

Sağ tərəfə gedən yol köləlik yoludur.

Sol tərəfi aldım, sabaha qədər yürüdüm. Şəfəq sökərkən kəndimi bir qalanın önündə buldum. Qalanın qapısı üzərinə altun xətt ilə yazılı şu lövhəni oxudum:

– Sərbəst insanlar ölkəsi» (52, s. 3).

Fərd buranın məhz onun aradığı yer olduğuna sevinərək içəri daxil olmaq istədikdə, bəqçilər (gözətçilər) qarşısını kəsərək, sorğu-suala tuturlar. Bəqçilərlə sorğusual zamanı Fərd anlayır ki, sərbəst olmaq üçün təkcə əsarətin zahiri əlamətlərindən qurtulmaq yetərli deyildir; bundan ötrü 4 mühüm şərtə cavab vermək lazımdır:

1. Nəfsinə hakimlik. 2. Doğruçuluq. 3. Həqiqətə təhəmmül. 4. İzzəti-nəfs sahibi olmaq.

Fərd bu məziyyətlərə malik olduğunu təsdiq etdikdən sonra sərbəst insanlar ölkəsinə buraxılır və onun bu ölkəyə səyahəti başlayır.

Əsərin strukturunda Fərdin pirlərlə söhbəti mühüm yer tutur. Pirlər özünü «Törəm əsil, elim nəcib, qanım

təmizdir» – deyə təqdim edən Fərdin hürr olmaq istəyinin qətilyinə təminat aldıqdan sonra ilk növbədə ona «Sərbəst insanlar ölkəsinin əsas yarası» ilə tanış olmağı məsləhət görürlər. Ümumbəşəri dəyərlərə söykənən bu yasa söz, fikir, vicdan azadlığını, sadəlik və təvazökarlığı, həqiqətsevərliyi, əməksevərliyi, millət və dövlət qarşısında vəzifələrin hər bir vətəndaşın dərk etməsini, vətənpərvərliyi ehtiva edir.

Sərbəst insanlar ölkəsinin yarası ilə tanışlıqdan sonra Fərdi tərəddüdlər bürüyür. Bu ölkənin yaşam tərzinə alışa biləcəyinə şübhələri yaranır. Hətta bir an xəyalına buradan qaçmaq gəlir. Lakin qüruru, izzəti-nəfsi buna imkan vermir. Sərbəst insanlar ölkəsinin vətəndaşlığını bir şərəf məsələsi qəbul edərək, hər əziyyətə qatlaşmağa qərar verir.

«Sərbəst insanlar ölkəsinin tarixçəsi» kitabı ilə tanış olan Fərd öyrənir ki, hazırda yaşadığı bu məmləkət hürriyyət uğrunda əsrlərlə mübarizə aparmışdır. Bu gün çox rahat və sakit olan küçələrdə insan qanından kanallar axmış, əhali gah bir-biri ilə vuruşmuş, gah da birlikdə müstəbidlərə qarşı mücadilə etmiş, gah yenilmiş, gah yenmişdir! Nəhayət, hürriyyət tamamilə bərqərar olmuş və bu məsud ölkə iki əsrdən bəridir ki, əmin-amanlıq içində yaşamaqdadır (52, s. 12-13).

Kitabı başa vuran Fərd hürriyyət yolunun çox əzablı olduğunu dərk edir.

İki gün sonra Fərdi imtahana çəkən Pirlər onun yasa ilə bağlı bilgilərini yoxlayır, qanunlar toplusunun hikmətini, fəlsəfəsini şərh edirlər. Əslində Pirlərin Fərdə söylədikləri Ə. Ağaoğlunun öz düşüncələridir. Başqa

sözlə, müəllif bu obrazlar vasitəsilə özünün siyasi, sosial-fəlsəfi, etik və estetik görüşlərini bədii şəkildə ifadə etmişdir. Hürriyyəti haqlı olaraq bir kültür məsələsi kimi səciyyələndirən Ə. Ağaoğlunun qənaətinə, uzun müddət istibdad altında əzilmiş mühitlərin hürriyyətlə aşılması heç də asan bir iş deyildir. Çünki istibdadın hökm sürdüyü yer insanın ruh və qəlbidir. İstibdad öz taxtını məhz burada qurur, tacını burada taxır. Bəzən insanlar zahiri əlamətlərə görə istibdadı yıxılmış zənn etsələr də, həqiqətdə onun hər tərəfdə və hər kəsdə yaşadığını görürük. Məsələn, ağızları köpük dolusu hürriyyətdən danışanlar qonşularının hürriyyətinə qarşı dözümsüz olurlar. Çünki istibdadın taxtı qırılmamış, ruhlardan, könüllərdən sökülüb atılmamışdır (52, s. 14).

Ə. Ağaoğlunun hürriyyətə dair bu fikirlərini mütaliə etdikcə M.Ə. Sabirin məşhur «Fisincan» şeiri yada düşür:

Kim ki, insanı sevər, - aşıqi-hürriyyət olur,
Bəli, hürriyyət olan yerdə də insanlıq olur!

Müəllifin fikrincə, istibdadın ruh və qəlblərdən silinməsi üçün ilk növbədə yalan, riyakarlıq və məddahlıq yasaq edilməlidir. Çünki bunlar zəiflərin, zəlillərin, qorxaqların işidir, ruhun miskinliyinin əlamətidir. Halbuki hürriyyət bilmək üçün insan qüvvətli, cəsur, əzmkar olmalıdır. Cəmiyyətdə yalanın aradan qalxması bir təbii məsələsidir ki, ailədən və məktəbdən başlar, cəmətlə bitir. Ailə və məktəb uşaqların ilk ruhi təməllərini atarlar. Uşaq ana və atasını, müəllimini təqlid edən

bir məxluqdur. Yalançı ana, ata və müəllimin yetişdirdikləri uşaqlar da mütləq yalançı olurlar. Yalan isə riyə və məddahlıq doğurur.

Şərq qəsidəxanlarını «bilməyərək və fərqi nə varmayaraq öz millətlərinə ən çox fənalıq yapmış insanlar» kimi səciyyələndirən Ə. Ağaoğlu bu qənaətdədir ki, onlar yazdıqları mədhiyyələrin parlaqlığı nisbətində saxtakarlıq etmişlər. Burada o, Əziz Mirəhmədovun düzgün müşahidə etdiyi kimi, XX əsrin əvvəllərində yazdığı ədəbi-tənqidi məqalələrindəki fikirlərini təkrar edir (35, s. 26).

İngilis qanunvericiliyinin hələ XV əsrdə kralın mədh edilməsini onun təhqir olunmasına bərabər tutaraq yasaqladığını vurğulayan müəllif həqiqi hörmət və məhəbbətlə məddahlıq və yaltaqlığın fərqi üzərində xüsusi dayanır. Belə ki, həqiqi hörmət və məhəbbət doğruluq və səmimiyyətə bağlıdır. Səmimiyyət isə düşünülməmiş fikri, duyulan hissi olduğu kimi söyləməkdir. İnsan sevdiyi bir adamın – oğlunun, qardaşının, əziz dostunun nöqsanlarını söyləməyi, səhvlərini düzəltməsi üçün öyüd verməyi özünə bir vəzifə bilir. Millətin yetişdirdiyi böyük insanlar oğuldan, qardaşdan daha əziz, daha qiymətli idirlər. Çünki onlar ümumi və müştərək bəxtiyarlığın qaynağıdır. Buna görə də onlara qarşı daha səmimi olmaq daha əsaslı bir borcdur. Halbuki riyakarlar, yaltaqlar sırf şəxsi mənfəətləri üçün bunun tam əksini edər, böyük adamlara daşımadıqları sifətləri və qabiliyyətləri aid edər, qüsurları və səhvlərini isə yüksək fəzilətlər kimi qələmə verib, həqiqəti onlardan gizlətlər (52, s. 16-20).

Ə. Ağaoğlunun təsvir etdiyi sərbəst ölkədə hakimiyyət xalqa məxsusdur, yəni dövləti xalqın seçdiyi höku-

mət idarə edir və o, xalq qarşısında hesabat verir. Hər bir məmur da öz vəzifəsini qanuna müvafiq surətdə icra edir. Dövlət idarəçiliyində nəzarətə xüsusi önəm verilir. Hər hansı bir məmurun vəzifəsindən sui-istifadə etdiyini bilib, ona qarşı tədbir görməyən vətəndaş da cəzalandırılır. Bu nəzarəti qətiyyənlə xəbərçiliklə qarışdırmırlar. Çünki birincidə ümumi, ikincidə isə şəxsi mənafe güdüdür.

Sərbəst ölkənin yarasına görə, qorxaqlıqla hürriyyət bir araya sığmaz. Bu ölkədə insanın şərəf və heysiyyət duyğusu, cəsarət qabiliyyəti əsasdır. Ailədə yumruq yerinə şəfqət və anlaşma, məktəbdə falaqqa yerinə təlqin və mühakimə, hökumətdə polis dəyənəyi yerinə qanun və ədalət keçər və beləliklə də düşünməyə və mühakiməyə alışdırılan vətəndaşlar həyatda heç kimdən və heç nədən qorxmazlar; əməyi bütün rifahın, sərvət və firavanlığın yeganə mənbəyi kimi qəbul edirlər.

Ə. Ağaoğlu öz qəhrəmanını sərbəst ölkənin müxtəlif yerlərində gəzdirir, rəngarəng tədbirlərə qatır. Biz Fərdi gah mitinq iştirakçıları arasında, gah sadə bir vətəndaşın evindəki müsəmirədə, gah da sinemada görürük. Sonra o, sərbəst ölkənin akademiyasında ictimaiyyətçi bir alimin məruzəsini dinləyir, parlamentdə büdcə müzakirəsində iştirak edir, universitetdə tədris prosesi ilə tanışlıqdan məmnunluq duyur, müasir texnologiya ilə işləyən maşınqayırma müəssisəsində gördüklərindən heyrətə gəlir, təyyarə meydanında gənc pilot qızın uçuşunu seyr edərək heyran qalır, ibtidai məktəbdə və kitabxanada gördüklərindən fərəhlənir. Bütün bunlar Fərdin sərbəst insanlar ölkəsi, onun qayda-qanunları,

əxlaq normaları barədə təsəvvürlərinin dolğunlaşmasına, eyni zamanda müəllif qayəsinin daha əyani surətdə açılmasına xidmət edir. Fərd anlayır ki, hüriyyəti mühafizə etmək onu qazanmaq qədər çətindir. Hüriyyəti qorumaq üçün daim çalışmaq, onu bir iman halına gətirərək, nəsil-dən-nəslə ötürmək lazımdır. Hüriyyət olan yerdə fikir müxtəlifliyinin təzahürü də təbii və qanunauyğundur. Əsl hünər də məhz müstəqil düşüncəli insanları idarə etməkdir. «Köhləri, əli, qolu, ağızı, kafası bağlı» insanları idarə etmək xüsusi istedad tələb etmir.

Sərbəst ölkənin vətəndaşları sadə yaşamağı mənəvi hüriyyətin əsası, haqqı müdafiə etməyi isə vicdani bir vəzifə kimi dərk edirlər. Məhz buna görə də bu ölkədə istər hökumət məmurları, istərsə də sıradan vətəndaşlar hər kəsin hər zaman haqqı müdafiəyə hazır olduğunu bildiklərindən, ona təcavüz etməkdən çəkinirlər. Vətəndaşların bir-birini düşünmələri və bir-birinə yardım etmələri bu ölkədə cəmiyyət həyatının təməl daşı, yoxsul vətəndaşların sosial müdafiəsi isə dövlətin vəzifəsidir. Dilənçilik vətən və vətəndaş üçün bir ləkə sayılır.

Beləliklə, Fərd sərbəst insanlar ölkəsinin azad qardaşlıq yurdu olduğuna, burada hər kəsin bir-birini, dövlətin də hamını düşündüyünə əmin olur. O, anlayır ki, vətənpərvərlik hissinin vətənə və vətəndaşlara qarşı fədakarlıq səviyyəsinə yüksəlməsi üçün Vətənin, dövlətin Fərdə bir çox mənəvi və maddi zövqlər təmin etməsi zəruridir. Bu zövqləri təmin etməyən, əksinə, insanı daim maddi və mənəvi sıxıntılara məruz qoyan bir mühitdən ötrü vətəndaş nə deyib özünü fəda edər? (52, s. 120-121).

Sərbəst insanlar ölkəsinin qanunları və həyat tərzi ilə yaxından tanış olan Fərd son qərarını vermək – bu ölkənin vətəndaşlığını qəbul etmək ərəfəsində ciddi tərəddüd keçirir, təşvişə düşür. Çünki bu ölkədə heç bir şey Fərdin doğma məmləkətindəkinə bənzəmirdi. Hər şeyi yenidən öyrənmək, hər şeyə yenidən alışmaq lazım idi.

Nəhayət, bir gün, qəflətən, beyninə gələn bir fikir ona ilham verir, zehni müvazinətini təmin edir, tərəddüdlərinə son qoyur. Fərd birdən-birə öz-özündən soruşur: «Pək əla! Alışmayıb da nə yapacaqsın? Əski həyatımı avdet edəcəksin?» (52, s. 123-124). Bu fikir Fərdi ildırım kimi vurur, ona intihardan daha qorxunc görünür. Çünki insanlığın və insan kimi yaşayışın nə olduğunu o, ilk dəfə məhz bu diyarda anlamışdı. Əvvəlki həyatı isə ona yuxudan və ölümdən daha betər bir kabus kimi görünürdü: «Fikir köləliyi, hiss köləliyi, hərəkət köləliyi mənim qədər (qismətim – N.C) idi. Düşünən, duyan, yaşayan mən deyildim, başqası idi. Mən yalnız başqasını təqlid etmək, ona itaət etməklə mükəlləfdim. Mən, mən deyildim. Onun kölgəsi, qaraltısı, həyuləsi idim! Xülasə, mən yoxdum, bir əfsanə idim. Fəqət bu diyara gəlincə, mənliyim özünə gəldi, varlığımı duymağa başladım. İlk kərə burada anladım ki, insan həqiqətən kainatın zinəti və sərtacı (baştacı) dır» (52, s. 124).

Bu düşüncələrin təsiri altında Fərd sərbəst insanlar ölkəsinin vətəndaşlığını qəbul etmək barədə qəti qərara gəlir. Əsərdə təsvir olunan hadisələrin təbii inkişafından doğan bu məntiqi sonluq müəllif qayəsini də aydın ifadə edir. Ə. Ağaoğluya görə, demokratiyaya, vətəndaş cə-

miyyətinə gedən yol nə qədər əzablı olsa da, onun alternativiyə yoxdur. O, türk dünyasının, o cümlədən timsalında özünə ikinci Vətən tapdığı Türkiyənin istiqbalını məhz demokratiyada görür və buna görə də Atatürkün «milli hegemonluğa əsaslanan, qeyd-şərtsiz müstəqil bir türk dövləti» – yeni tipli bir Cümhuriyyət qurmaq uğrunda mübarizəsini bütün varlığı ilə dəstəkləyir və bu quruculuq prosesində həm millət vəkili, həm də iti qələmlə bir söz, fikir adamı kimi fəal iştirak edirdi. «Sərbəst insanlar ölkəsində» əsərini də Ə. Ağaoğlu Atatürkün 1920-ci illərdə həyata keçirdiyi inqilabi xarakterli islahatlardan ruhlanaraq qələmə almış və burada əslində Türkiyə Cümhuriyyətinin gələcəyini təsvir etmişdi. Belə ki, əsərin müqəddiməsindəki: «...bu ölkənin (Sərbəst insanlar ölkəsinin – N.C.) rəhbərləri Türk Cümhuriyyətini quran Dahinin əməl və arzularının təhəqqüqü üçün çalışmaqdadırlar» (52, s. 2) qeydi buna işarədir. Əsərdə eyni zamanda Atatürkün xilaskarlıq missiyası da əksini tapmışdır: «...Fəqət sonralar qanımız qarışdı, kölə ellərin adətlərinə, törələrinə uyduq, qurultay qalxdı, yasa pozuldu və zorbalıq qələbə çaldı; əfəndi millətim kölə oldu. O zamandan ocağımız söndü, adımız-şanımız batdı. Bir gün gəldi, alçaq xaqanımız bizi yadellilərə satacaq oldu (Osmanlı hökumətinin imzaladığı Mudros və Sevr müqavilələri nəzərdə tutulur – N.C.). Artıq buna dayanamadıq. Aramızdan sarı saçlı, mərd üzlü, aslan baxışlı birisi (Mustafa Kamal Atatürk nəzərdə tutulur – N.C.) çıxdı. Məgər ki, elini sakınan, yurdunu əsirgəyən Tanrının rəsulu imiş! Sözlər söylədi ki, donmuş qəlblərə sıcaqlıq, ölmüş damarlara can verdi. İşlər yaptı ki, bü-

tün dünya hey-rət etdi. Yadelliləri yurddan qovdu, xaqanı (sultanı – N.C.) başı aşağı etdi və bu gün millətini hürriyyət ətrafında toplamaqla məşğuldur» (52, s. 5-6).

Beləliklə, Ə. Ağaoğlunun «Sərbəst insanlar ölkəsində» əsərində özünün vətəndaş cəmiyyəti ilə bağlı düşüncələri ilə yanaşı, dahi Atatürkün «Türk millətinin təbiət və ədalətinə ən uyğun olan idarə Cümhuriyyət idarəsidir» fikri də bədii şəkildə təsdiqini tapır. İstər Türkiyə Cümhuriyyətinin, istərsə də XX əsrin sonunda müstəqilliklərini bərpa etmiş digər türk dövlətlərinin, o sıradan Ə. Ağaoğlunun doğma vətəni Azərbaycanın çağdaş durumu böyük müdriklik və uzaqgörənliklə söylənilmiş bu fikrin düzgünlüyünün ən parlaq təcəssümüdür.

ATATÜRKÜN BƏDİİ – SƏNƏDLİ OBRAZI

Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi Mustafa Kamal Atatürkün yaratdığı düşüncə sistemində – ataturkçülükdə ölkədə demokratik dövlət quruculuğunun mühüm istiqaməti kimi çoxpartiyalı siyasi sistemin formalaşdırılması həmişə ön planda olmuşdur. Hələ istiqlal savaşı zamanı – 1919-cu ildə: «Məncə, müxalifət sayğıya layıqdır. Çünki o da bir araşdırmanın, bir görüşün nəticəsidir» (29, s. 117) söyləyən Atatürk bu baxışa ömrünün sonuna qədər sadıq qalmışdır. Onun 1930-cu ildə ölkə prezidenti və iqtidarda olan Cümhuriyyət Xalq Partiyasının (Türkiyənin o dövrdə yeganə siyasi partiyasınının) sədri kimi yeni partiya yaradılması ilə bağlı Fəthi Okyarın müraciətinə cavabı da bunun sübutudur: «Böyük Millət Məclisində və millət önündə millət işlərinin sərbəst müzakirəsi, xoşniyyətli şəxslərin və firqələrin düşüncələrini ortaya qoyaraq, millətin yüksək mənfəətlərini aramaları, mənim gəncliyimdən aşıq və tərəfdar olduğum bir sistemdir. Rəisicümhur olmayaraq yalnız fiilen Cümhuriyyət Xalq Firqəsi rəisi belə bulunsaydım, Firqə proqramını və icraatını tənqid edən, insani və siyasi əxlaqına əmin olduğum Sizin kimi bir zatın görüşlərini diqqət və məhəbbətlə dinlərdim və istifadəli bulurdum. Zətən mənim siyasi həyatda birtərəfli olaraq daima aradığım və arayacağım təməl budur. Buna görə də Böyük Məclisdə eyni təmələ dayanan yeni bir

fırqənin fəaliyyətə keçərək millət işlərini sərbəst müzakirə etməsini Cümhuriyyət əsaslarından sayarım» (55, s. 9). Məhz bu əsaslara söykəndiyi üçün Mustafa Kamal Atatürk ölkənin siyasi həyatını canlandırmaq, cəmiyyətdə müxalif fikirlərə geniş meydan vermək niyyətilə 1930-cu ilin avqustunda Sərbəst Cümhuriyyət Fırqəsinin yaradılmasının təşəbbüskarı kimi çıxış edir və ilk zamanlar bu fırqəyə müəyyən dəstək də verir. Həmin fırqənin yaranması, qısamüddətli fəaliyyəti və qapanması ilə bağlı hadisələri memuar janrının tələblərinə uyğun şəkildə əks etdirməsi baxımından Əhməd Ağaoğlunun «**Sərbəst Fırqə xatirələri**» olduqca maraqlıdır. Belə ki, müəllif Atatürkün bilavasitə göstərişi ilə Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının yaradılmasında yaxından iştirak etmiş, oğlu Səməd Ağaoğlunun əsərin I nəşrinə yazdığı ön sözdə qeyd etdiyi kimi, «bu macərədə rol almış, fırqənin doğuşundan səadət, batışından ələm duymuş və xatirələrini də bu insani hisslərin təsiri içində yazmışdır» (55, s. XII).

«Sərbəst Fırqə xatirələri»ndə dramatik əsərlərə xas olan gərginlik, dramatik konflikt vardır. Təsadüfi deyildir ki, müəllif əsərin yekun fəslini «Sərbəst Fırqə dramının son pərdəsi» adlandırmışdır. Əsərin konflikti bir tərəfdən, o zamankı Türkiyə cəmiyyətinin mütərəqqi, islahatçı qüvvələri ilə mühafizəkar (bir sıra hallarda isə hətta qaragüruhçu) qüvvələrinin qarşıdurmasından, toqquşmasından, digər tərəfdən isə, mütərəqqi qüvvələrin, o cümlədən onların lideri Atatürkün özünün daxili ziddiyyətlərindən, tərəddüdlərindən yaranır və bütün bu məqamlar: «psixoloji halət, zehni durum, rəsmi söz və nitq-

lərin, verilən bəyanatların, üzdə görünənlərin arxasında gizli qalan ehtiras və arzular, şəxsi təmayüllər və nəhayət... hadisələrin gerçək mahiyyəti» (S. Ağaoğlu) «Xatirələr»də dramatik kəskinliyi və çılpıqlığı ilə inikas olunur. Məhz bu səbəbdən – «Sərbəst Fırqə dramı»nın bir çox pərdəarxası məqamlarını qabartdığına görə Ə. Ağaoğlunun sözügedən xatirələri 1935-ci ildə tamamlanmasına baxmayaraq, uzun müddət çap edilməmiş, ilk dəfə yalnız 1950-ci ildə S. Ağaoğlu tərəfindən kiçik ön sözlə nəşr edilmişdir. Bu zaman S. Ağaoğlu ayrı-ayrı şəxslərə aid bəzi hissələri ixtisar etməyi məqsədəuyğun saymışdır (55, s. XII). 1969-cu ildə isə o, ilk nəşrdə ixtisar etdiyi hissələrin böyük bir qismini də əlavə etməklə «Xatirələr»i təkrar çap etdirmişdir (55, s. XV). «Sərbəst Fırqə xatirələri»nin üçüncü nəşri isə 1995-ci ildə Üfüq Özcan tərəfindən gerçəkləşdirilmişdir.

Təbii ki, Ə. Ağaoğlunun xatirələrində təsvir olunan hadisələrin mərkəzində Atatürk, onun bədii-sənədli obrazı durur və məhz bu cəhət yuxarıda sadalanan məqamlarla birlikdə siyasi məzmunlu «Sərbəst Fırqə xatirələri»ni bədii ədəbiyyat örnəyi kimi də səciyyələndirməyə və təhlil etməyə imkan verir.

Xatirələrin elə ilk səhifələrindən Atatürkün canlı obrazının konturları cızılır. Qazi Mustafa Kamal Sərbəst Fırqənin təşkili ilə bağlı şəxsi qərarını cəmiyyətdə Türkiyənin Paris səfiri Fəthi Okyarın ideyası kimi təqdim edir və özü ilə onun arasında bu mövzuda yazışma görüntüsü yaradır. Guya Fəthi bəy öz məktubunda ölkədə demokratiyanın inkişafı, respublika quruluşunun daha da möhkəmlənməsi naminə yeni partiya təsis edərək, siyasi

fəaliyyətə başlamaq üçün Qazidən izn istəyir. Qazi isə cavab məktubunda onun bu təşəbbüsünü alqışlayır və məmnuniyyətlə razılıq verir. Əslində isə hər iki məktub Qazinin, Fəthi bəyin və baş nazir İsmət İnönünün birgə yaradıcılıq məhsulu idi, sarayda tərtib edilmişdi. Ə. Ağaoğlu bu barədə yazır: «Diqqət etdim, iki kağız da İsmət Paşanın əli ilə yazılmışdı. Anlaşıldı, bu üç zat saatlardan bəri bu məktubları tərtib etməklə uğraşıyorlarmış» (55, s. 7).

Fırqənin quruluş şəklinə dair sarayda Qazi ilə Ə. Ağaoğlu arasında baş verən dialoq onların hər ikisinin xarakterinin müəyyən cəhətlərini əks etdirməsi baxımından diqqəti çəkir. Sərbəst Fırqənin beləcə danışığı şəkildə yaradılmasını məqbul saymayan Əhməd bəy tərəddüd içində Qaziyə deyir:

« – Əski fırka olduğu gibi qalıyor, onun başında yenə İsmət Paşa, dövlətin bütün qüvvələrinə, cihazlarına, vasitələrinə hakim olaraq qalıyor. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi zati-dövlətləri də dünyaya yayılmış şöhrət və prestijinizlə yenə o fırqənin başında qalıyorsunuz! Buna müqabil hər türlü vasitədən məhrum Fəthi bəy çıkıyor. Kim gedər onun yanına?

– Sən gedərsin!

– Bən gitməm!

– Neçin?

– Sizdən ayrılmam!

– Nədən ayrılmazsın? Bana bitişikmisin?

– Ətinizə, gəmiyinizə bitişik degilim. Fakat ifadə etdiyiniz manaya bitişigim.

Qazi artıq qızdı və bu gibi hallarda yaptığı gibi məndilini yan cibindən çıkardı, burnunu sildi və başını yüksəyə qaldıraraq:

– Bana, sənin qarışdırıcı adam olduğunu söylərdi. Bən inanmazdım. Həqiqətən sən qarışdırıcısın!» (55, s. 10-11).

Olduqca gərgin keçən bu mübahisənin gedişində Qazi öncə qəzəblənsə də, bir qədər sonra sakitləşir və mütəəssir tövrlə kənara çəkilir. Bu zaman İsmət Paşa müzakirəyə qatılaraq, Əhməd bəyi tutduqları yolun doğruluğuna inandırmağa çalışır. Belə bir dramatik situasiyada müəllif Atatürkün xarakterinin daha bir ştrixini açıqlayır: «Qazi mühitindəki adamlar arasında bu gibi münaqişələrin keçməsindən məmnun olur və zövq duyar. Çünki əvvəla bunları bir-birinə qarşı qoyur, sonra kimin nə olduğunu anlar. Bu kərə İsmət Paşa ilə aramızdakı münaqişəni zövqlə dinlədi» (55, s. 13). Məhz belə bir incə diplomatiya ilə Qazi Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsinin yaradılmasına nail olur.

Xatirələrin sonrakı fəsillərində Ə. Ağaoğlu Sərbəst Firqə olayının daha kəskin, dramatik səhnələrini təqdim edir. Sərbəst Firqə ölkənin müxtəlif bölgələrində dövlət məmurlarının müqavimətinə rast gəlir, baş nazir İsmət Paşa, Qaziyə yaxın olan bir sıra məbuslar belə yeni firqə əleyhinə təbliğat aparırlar. Bu hallar təbii olaraq Sərbəst Firqə mənsublarının ciddi narahatlığına səbəb olur, onlarda şübhələr oyadır, suallar doğurur: «Əgər Qazi həqiqətən bu firqənin yaşamasını istiyorsa, əgər təşəbbüsündə səmimi isə, nasıl oluyordu da bunca yaxın dostları, firqə idarəçiləri (burada Cümhuriyyət Xalq Par-

tiyası rəhbərləri nəzərdə tutulur – N.C.) arzusu xilafına hərəkət ediyorlar? » (55, s. 18). Bu suallar və şübhələr Sərbəst Firqə üzvlərindən bəzilərini, o cümlədən Qazinin israrı ilə bu firqəyə daxil olmuş məşhur şair Məhəmmədəmin Yurdaqlu «iztirabdan-iztiraba sürükləyir». Lakin bu həyəcan doğuran məqamlara rəğmən, Qazinin ilk zamanlar Sərbəst Firqəyə maddi və mənəvi dəstək verməsi, onun Fəthi bəy, Nuri bəy və Təhsin bəy kimi yaxın arkadaşlarının, həmçinin doğma bacısı Məqbulənin həmin firqənin üzvü olmaları, xüsusən sonuncunun buradakı coşqun fəaliyyəti yeni firqə mənsublarının qüvvə və cəsarətlərini artırırdı. Lakin bu ümidverici əlamətlərə baxmayaraq, yeni firqə ilə köhnə firqənin münasibətləri getdikcə daha da gərginləşərək, düşmənçilik həddinə yaxınlaşır.

Əsərdə hadisələrin drammatizmi artdıqca, buna adekvat olaraq obrazların səciyyəsi də dolğunlaşır, yeni cizgilər kəsb edir. Xüsusən, «Bələdiyyə seçimlərində iştirak nə üçün əleyhdardım?» fəslində müəllifin şəxsi müşahidələri əsasında Qazinin xarakteri barədə söylədikləri yalnız onun obrazının səciyyəsinə dolğunlaşdırması ilə deyil, eyni zamanda cərəyan edən hadisələrin mahiyyətini və Qazinin bu hadisələrdəki rolunu əks etdirməsi baxımından diqqəti cəlb edir: «Məlum olduğu vəchilə Qazi hər sənə bir yenilik çıxarır, kimsənin ağına və xəyalına gəlməyən yeni bir məsələni ortaya atır... Nəhayəti gəlməyən bütün bu yeniliklər Qazinin psixolojisinə xas olan bir ehtiyacın doğurumudur. Sükun və istiqrar Qazi üçün yabancı bir aləmdir. Onun hər coşğun, kəndi içinə sığmayan, daşan ruhu durmadan hərəkət istər. Kəndi-

siylə gecələri gündüz yapmış olanlar bilirlər ki, o, durmaksızın yeyər, durmaksızın içər, durmaksızın söylər və durmaksızın qovğa arar. Yalnız uyurkən, yəni bitab düşmüş olan vücudunu istər-istəməz dinləndirirkən, sükun bulur. Pək qısa sürən bu dinlənmə zamanı keçər-keçməz və hənüz yataqda ikən belə fişqırma və daşma hərəkətləri başlar» (55, s. 21-22). Lakin ölkədə cərəyan edən hadisələr heç də həmişə Qazinin gözləntilərini doğrultmur. Sərbəst Firqə olayında olduğu kimi. Ə. Ağaoğlunun qənaətinə, Qazi Sərbəst Firqənin yaradılması qərarını verərkən və bu firqəyə bələdiyyə seçkilərinə qatılmağı tövsiyə edərkən özünün lideri olduğu Cümhuriyyət Xalq Firqəsinin cəmiyyətdəki nüfuzunun son dərəcə aşağı düşdüyünü təsəvvür etmir və elə düşünürmüş ki, ölkənin istiqlalını təmin etmiş olan bu firqə xalqın nəzərində əvvəlki kimi əziz və qiymətlidir. Ətrafındakılar məmləkəti gül və gülüstan kimi göstərir və xalqın firqəyə qəlbən bağlılığından dəm vururdular. Buna görə də Qazidə belə bir arxayınçılıq yaranmışdı ki, əhalinin ən çoxu otuz faizi yeni firqəni dəstəkləyə bilər, digər hissəsi mütləq köhnə firqəyə sadıq qalacaq. Halbuki xalq ilə Xalq Firqəsi arasında bütün mənəvi bağlar artıq qırılmışdı. Xalqı ona dözməyə sövq edən iki amil vardı: birisi və başlıcası-qorxu, ikincisi də Qaziyə qarşı bəslənən minnətdarlıq hissi! (55, s. 25-26). Odur ki, Qazi yeni firqənin yaradılması barədə qərarını verincə, xalq bu addımı sevinclə qarşılımış, nəticədə Sərbəst Firqə qısa müddət ərzində ölkədə böyük nüfuz qazana bilmişdi. Xüsusən, İzmirdə bu firqəyə bəslənilən rəğbət o dərəcədə yüksək idi ki, İsmət paşa hökuməti bundan ciddi təş-

vişə düşmüş və Sərbəst Firqənin burada təşkilatlanmasını əngəlləmək üçün təxribatlara əl atmaqdan belə çəkinməmişdi. Belə ki, Fəthi bəy başda olmaqla İzmirə gələn Sərbəst Firqə liderlərinin xalqla görüşünə mane olmaqdan ötrü buradakı hökumət qüvvələrinin göstərdiyi cəfəşanlıq sonda qan tökülməsi ilə nəticələnir. Polis xalqı qorxutmaq üçün qələbəlik üzərinə atəş açarkən on dörd yaşlı bir məktəbli qurşuna tuş gəlir. Ə. Ağaoğlu bu ürəkparçalayan səhnəni «İzmir sokaklarında şekspirvari bir faciə» kimi təsvir edir: «Mənzərə müdhiş, tükürpərdici idi. Qanlara boyanmış körpə məktəbli bir çocuk Fəthi bəyin ayaqları altında son nəfəsini veriyordu. Babası da Fəthi bəyin əllərinə sarılaraq yakıcı bir lisanla daha başqa övladını da qurban verməyə hazır olduğunu söylüyordu!

«Yalnız bizi qurtar! Qurtar bu zalim mutemetlərin (o dövrdə Cümhuriyyət Xalq Partiyasının mərkəzdən yerlərə göndərilən təmsilçiləri – N.C.) əllərindən!» – deyə yalvarıyor!

Hər kəs başını aşağı dikmiş, əzici bir sıxıntı içində nə yaptığını biləmiyor! Fəthi bəyin gözləri yaşarmış, bəziləri hönkür-hönkür ağlıyorlar! Fəqət eyvah! Bu təəssür və ruhi sıxıntı pək çabuk keçdi! Bugünkü məbudlar (Allahlar) əski məbudlar qədər həssas deyildirlər! Qurban qoxusu onlarda dərin məhəbbətlər və ya sönməz qəzəblər uyandırmıyor!

Bilməm Fəthi bəy və arkadaşları bu müdhiş faciəni xatırlıyorlarmı? Londra səfərxanasının möhtəşəm salonlarının yumşaq kanapələrinə qapanaraq Şekspirin dramlarını oxurkən bu İzmir faciəsinin xatirəsi onu ara-

sıra rahatsız etmiyormu? Eyvah! Bu yüksək, ilahi iztirabları duyacaq qəlblərə malik olsaydıq, bizdə də o iztirabları təsvir edəcək Şekspirlər çıxardı!» (55, s. 37-38).

İzmir hadisələri xalqın hökumətdən narazılığını bütün çılpıqlığı ilə əks etdirməklə bərabər, firqələrarası münasibətlərdəki gərginliyi də son həddə çatdırır. Bütün bunların müqabilində isə Qazi çox laqeyd görünür. O, bir tərəfdən Sərbəst Firqəni təşkilatlanmağa, bələdiyyə seçkilərinə qatılmağa sövq edir, digər tərəfdən isə, gərginliyi azaltmaq üçün heç bir tədbir görmür, seçki prosesində baş verən qanunsuzluqlara – polis, jandarm, hərbiçilərin müdaxiləsinə qarşı səsini çıxarmır. Olaylara münasibətini öyrənmək istəyən Fəthi bəyə və Nuri bəyə isə Qazi tövrünü belə pozmadan diplomatik cavab verir: «Mən iki firqəyə də yardım edəcəyimi söyləmişdim. Görüyorsunuz ki, siz mənim yardımımıza möhtac deyilsiniz! Xalq həp sizə doğru akıyor. Dəstəyə ötəki firqə möhtacdır. Binaenaleyh (buna görə də – N.C.) mənim cavabımı bu dəstək mahiyyətində qəbul edərək, işinizə davam ediniz. Lazım olduğu təqdirdə sizə də yardım edəcəyim» (55, s. 50). Fəthi və Nuri bəylərin bu cavabla təmin edilmiş kimi görüdüklərini qeyd edən Ə. Ağaoğlu diqqəti belə bir məqama yönəldir ki, «zətən Qazinin ən böyük məharəti insanlara bu təminatı təlqin etmək qüdrətidir. Hər təsadüf edilən zorluğu bu surətdə yox edər və qarşısındakılar artıq kəndilərini əmniyyətə almış saydıqları halda, o, işini görməyə davam edərdi» (55, s. 52).

Sərbəst Firqə dramı kəskinləşdikcə müəllif Qazinin xarakterinin yeni-yeni cizgilərini təsvir edir və bununla

da onun obrazını daha da dolğunlaşdırır. Qazini «çox qəribə və anlaşılması çox müşkül bir insan» kimi səciyələndirən Ə. Ağaoğluya görə, Sərbəst Firqənin yaradılması təşəbbüsünü irəli sürərkən, o, xalqın kütləvi surətdə bu firqəyə axın edəcəyini düşünməmişdi. Hadisələr onun təxmin etdiyi kimi cərəyan etmədikdə «Qazi ən həssas yerindən vurulmuş gibi oldu: Nasıl oluyor da daha dün məmləkəti qurtarmış, kəndisinə istiqlal təmin etmiş olan bir firqəyə qarşı, həm də başında Qazi durub dururkən, bu dərəcə vəfasızlıq göstərilir və tərkedilir?! Bu hadisə Qazinin izzəti-nəfsinə toxunmuşdu, həm də dərindən toxunmuşdu» (55, s. 52). Buna baxmayaraq, Fəthi bəyə bir işarə etməklə yeni firqəni aradan qaldırmaq qüdrətinə sahib olan Qazi belə hərəkəti zəiflik sayaraq, qüruruna sığışdırmır. Çünki «qovğanı sevən və qovğada qarşı tərəfi yerə yıxılmış vəziyyətdə görməkdən zövq alan bir ruh qovğanı qaldırmağı deyil, onu üfləyərək, böyüdüb qızışdıraraq ən son dərəcəsinə vardırıqdan sonra qarşı tərəfin üzərinə atılıb, yox etməyi düşünür» (55, s. 53).

Qazi Sərbəst Firqə olayında da məhz qovğa yolunu seçir. O, «Sərbəst firkaya qarşı vəziyyət almağa və sizinlə mücadilə etməyə məcburam» deyincə, Qazi ilə mücadiləni xəyalına belə gətirməyən Fəthi bəy təlaş içində Firqənin buraxılmasını təklif edir. Bu təklifin müqabilində də Qazi öz xarakterinə sadıqdır. O, ısrarla qovğa arayır və müxalif firqəni də hər vəchlə bu qovğaya sürükləməyə çalışır:

«Hayır, hayır! Kaldırmayacaksın! Devam edəcəksin. Mücadilə edəcəğiz! Dostluğu, aşinalığı bir tarafa bı-

rakınız. Mücadilə meydanına atılalım, qarşı-qarşıya gələlim, kim bilir bəlkə siz muvaffak olursunuz» (55, s. 79).

Belə bir böhranlı vəziyyətdə firqənin özünü buraxmaqdan başqa çıxış yolu qalmır. Qazinin təklif və israrı ilə qurulmuş bir firqənin aqibətinin belə uğursuz olacağını kimsə düşünməzdi. Bu uğursuzluqdan hamıdan çox üzlən isə Ə. Ağaoğlu idi. Çünki o, Qazinin müxalif firqə yaratmaq təşəbbüsünün səmimiliyinə inanırdı və bu inam onu sonadək tərk etmədi. Səməd Ağaoğlu bu barədə yazır: «Sərbəst Fırka macerası başladı. Annəm daha birinci günündən bu hareketin asla muvaffak olamayacağına inanmışdı. Babam, «Qazi, bu işi samimiyyətlə istiyor, o istedikdən sonra niçin müvaffak olmasın?» dedikçe, annem başını sallıyor, «Paşa nə kadar samimi olursa olsun, ya hadiseler başka şəkildə inkişaf edecek, yahut da koltuk və ikbalarını kaybetmekden korkanlar hiyle, isnat, iftira yollarıyla Qaziyi aleyhimize çevirecekler!» diyordu» (59, s. 235).

Bu gün-Sərbəst Fırqə olayının başa çatmasından 80 ildən artıq bir müddət keçərkən belə, bizim də, Ə. Ağaoğlu kimi, Qazinin müxalif firqə yaratmaq təşəbbüsünün səmimiliyinə şübhə etmək üçün heç bir əsasımız, dəlil-sübutumuz yoxdur. Sadəcə olaraq, Türkiyə cəmiyyətinin 1920-1930-cu illərdəki səviyyəsi, hökumət məmurlarının müxalif fikirlərə qarşı hədsiz dözümsüzlüyü belə bir firqənin yaşamasını mümkünsüz edirdi. Qazinin (Atatürkün) bir dövlət başçısı və siyasət adamı olaraq müdriqliyi onda idi ki, o, «Sərbəst Fırqə dramı»nın faciəyə çevrilməsinə imkan vermədi, bununla

da türk millətini, gənc Türkiyə Cümhuriyyətini anarxiyanın törədə biləcəyi fəsadlardan qorudu.

Azərbaycan ədəbiyyatında memuar janrının dəyərli örnəklərindən olan «Sərbəst Firqə xatirələri» isə demokratiya, insan haqları, vətəndaş azadlıqları uğrunda mübarizənin əzablı yolunu, bu yolda Atatürk kimi qüdrətli şəxsiyyətlərin rolunu əks etdirməsi baxımından çağdaş dövrümüz üçün də aktualdır.

SON SÖZ ƏVƏZİ

Araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan siyasi mühacirətinin bədiİ irsinin poeziyadan sonra ən zəngin qİsmi nəsrdir. Nəsr əsərlərinin mühacirət ədəbiyyatımızdakı çəkisi və buna müvafiq olaraq önəmi yalnız onların kəmiyyət göstəriciləri ilə deyil (hərçənd bu da əhəmiyyətlidir), eyni zamanda mövzu, üslub, janr müxtəlifliyi və əlvanlığı ilə də şərtlənir. Hekayə, xatirə, memuar romanı, bədiİ-fəlsəfi traktat kimi janrlarda yaranmış mühacirət nəsrİ örnəklərini hansı mövzuda yazılmasından asılı olmayaraq birləşdirən vahid məfkurə azərbaycançılıqdır və məhz bu məqam «Azərbaycan davası»nın ideoloji cəbhəsi üçün əvəz olunmaz idi.

Bununla belə, araşdırmaya cəlb etdiyimiz bədiİ örnəklərin timsalında gördüyümüz kimi, mühacirət nəsrİ yalnız ideoloji-siyasi tutumu ilə deyil, bədiİ-estetik dəyəri ilə də milli ədəbiyyatımızın «qızıl fondu»na daxil olmuş, burada özünə seçkin bir yer təmin etmişdir. Azərbaycan mühacirət nəsrinin yaradıcılarından M.Ə. Rəsulzadə, Ə. Ağaoğlu, F.Əmircan, M.B. Məhəmmədzadə, Ə. Yurdsevər peşəkar nasir deyildilər, bədiİ yaradıcılıqla da ardıcıl məşğul olurdular. A. Dağlı mühacirətdə daha çox dramaturq, T. Atəşli isə daha çox şair kimi tanınırdı. Fəqət onlar fitri istedadları sayəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz epik janrlarda diqqətəlayiq əsərlər qələmə almışdılar. Belə ki, Azərbaycan milli hərəkatının müxtəlif mərhələlərinin ən önəmli hadisələri ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq məhz bu əsərlərdə canlandırılmış, istiqlal mücahidlərimizin dol-

ğün bədii obrazları da ilk dəfə bu əsərlərdə yaradılmışdır. Bolşevik rejiminin, stalinizmin törətdiyi cinayətlərin, soydaşlarımıza qarşı yönəldilmiş soyqırımı siyasətinin epik vüsətli ifşası yönündə də birincilik, təbii ki, sovet dövrü nəsrimizə deyil, mühacirət nəsrimizə məxsusdur. Qardaş Türkiyə Cümhuriyyətində gedən ictimai-siyasi proseslər, Mustafa Kamal Atatürkün milli dövlət quruculuğu sahəsindəki genişmiqyaslı fəaliyyəti, vətəndaş cəmiyyəti formalaşdırılması problemləri də ədəbiyyatımızda epik dərkini və həllini ilk dəfə olaraq mühacirət nəsrimizdə tapmışdır. Bütövlükdə, mühacirət nəsrimiz XX əsr Azərbaycan milli hərəkatı, türklük mücadiləsi haqqında sanballı bədii tədqiqatdır və o da əlamətdardır ki, bu tədqiqatın müəllifləri həmin hərəkatın adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz görkəmli öndərləri, şəxsiyyətləridir. Bu fakt həmin bədii tədqiqatları Azərbaycanın siyasi tarixinin də mötəbər qaynağı kimi dəyərləndirməyə əsas verir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının digər qolları kimi, mühacirət nəsrinin də günümüz üçün aktuallığı şəksizdir. Bu irs sanballı elmi nəşrini və hərtərəfli araşdırılmasını gözləyir. «Giriş»də də qeyd etdiyimiz kimi, mühacirət nəsrimizin digər mətbu və qeyri-mətbu örnəklərinin də mövcudluğunu istisna etmərik. Biz bu sahədəki boşluğu müəyyən qədər doldurmaq məqsədilə qələmə aldığımız monoqrafiyanı ədəbi-elmi ictimaiyyətin diqqətinə təqdim edir, fəqət heç vəchlə araşdırmamızı bitmiş saymır, odur ki, yeni axtarışlara keçid üçün sonda nöqtə deyil, üç nöqtə qoyuruq...

2004 – 2011

Mənbələr və ədəbiyyat

- 1. Ağaoğlu B.E.** Solovkidə gördüklərim. Bakı: Günəş, 2004, 80 s.
- 2. Altunbay Məmməd.** Azadlığa uçan türk. Bakı: Maarif, 1994, 172 s.
- 3. Anar.** Qürbət mənim içimdə. «Ədəbiyyat qəzeti», 12 iyun 1992, №24 (2823).
- 4. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920).** Bakı: Elm, 1998, 336 s.
- 5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.** III cild. Bakı: «Şərq-Qərb», 2006, 672 s.
- 6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti.** Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq. Bakı: «Qoliot Qkup» QSC nəşriyyatı, 2009, 336 s.
- 7. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası.** «Azərbaycan» cildi. Bakı: «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» Elmi Mərkəzi, 2007, 884 s.
- 8. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası.** VII cild. Bakı: ASE Baş Redaksiyası, 1983, 624 s.
- 9. «Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.** «Azərbaycan» qəzeti, 27 mart 1998-ci il.

10. Azərbaycan tarixi. VI cild. Bakı: Elm, 2008, 568 səh. + 48 səh. illüstrasiya.

11. Bayramoğlu Alxan. Azərbaycan mühacirət mətbuatının başlanma tarixinə dair bir aydınlaşdırma. «525-ci qəzet», 29 dekabr 2007-ci il.

12. Bədəlov Rəhman. Əhməd Ağaoğlunun əsərlərində kamil insan problemi. «Əhməd bəy Ağaoğlunun 125 illiyi» (elmi konfransdakı məruzələrin tezisləri). Bakı, 1995, s. 13-14.

13. Bünyadov Ziya. Qırmızı terror. Bakı: Azərneşr, 1993, 332 s.

14. Cabbarlı Nikpur. Mühacirət və klassik ədəbi irs. Bakı: Elm, 2003, 172 s.

15. Cabbarlı Nikpur. Mustafa Teymur Atəşlinin poeziyasına dair. Ədəbiyyat Məcmuəsi (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri). XX cild. Bakı: «Ozan», 2007, s. 35-47.

16. Cabbarlı Nikpur. Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2009, 72 s.

17. Cəfərli Məmməd. Azərbaycan legion ədəbiyyatı. Bakı: QAPP-POLİQRAF, 2005, 372 s.

18. Çəmənzəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. III cild. Bakı: Elm, 1977, 328 s.

19. Çəmənzəminli Yusif Vəzir. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 56 s.

20. Elçin. Azərbaycan mühacirəti haqqında. «Odlar yurdu» qəzeti, noyabr 1991, № 21.

21. Elçin. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1994, 24 s.

22. Fransız ədəbiyyatı antologiyası. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 400 s.

23. Həbibbəyli İsa. Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə (ön söz). Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. I cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, s. 4-38.

24. Həbibbəyli İsa. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 424 s.

25. Hüseyinov Şahnəzər. Əhmədbəy Ağaoğlunun dünyagörüşü. Bakı: Azərnəşr, 1998, 128 s.

26. Hüseyinov Şahnəzər. Əhmədbəy Ağaoğlunun intellektual həyatı və biz (nəzəri-metodoloji polemika). «Azərbaycan» jurnalı, Bakı, 2004, № 9, s. 160-171.

27. İbrahimli Xaləddin. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı: Elm, 1996, 306 s.

28. Qoca Hamlet. Fransızlar yurdum haqqında. Bakı: Yazıçı, 1990, 248 s.

29. Qocatürk Utkan. Atatürk. Bakı: Elm, 1991, 212 s.

30. Quliyev Vilayət. Son illərin yazıları. Bakı: Ozan, 2009, 600 s.

31. Qurbanov Şamil. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Nurlan, 2001, 136 s.

32. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. III cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 480 s.

33. Məmmədquluzadə Həmidə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı: Gənclik, 1981, 156 s.

34. Məmmədov Kamran. Yusif Vəzir Çəmənəminli. Bakı: Elm, 1981, 264 s.

35. Mirəhmədov Əziz. Azərbaycan mütəfəkkirinin milli intibah arzuları. «Azərbaycan Demokratik Respublikası (tarix, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat)» kitabında. Bakı: Azərneşr, 1992, s. 19-29.

36. Mirəhmədov Əziz. ««Molla Nəsrəddin»: dünən, bu gün, sabah». «Molla Nəsrəddin». Transliterasiyalı nəşr. I cild. Bakı: Azərneşr, 1996, s. III-VIII.

37. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı (Ali məktəblər üçün dərslik). II cild. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 564 s.

38. Nəbiyev Bəkir. Didərgin şair. Bakı: Sabah, 1995, 136 s.

39. Nəbiyev Bəkir. Çətin yollarda. Bakı: Elm, 2000, 780 s.

- 40. Nəbiyev Bəkir.** Didərgin şair (İkinci nəşr). Bakı: XXI YNE, 2005, 120 s.
- 41. Rana.** Onlar türklərdir. Bakı: Azərnəşr, 1993, 128 s.
- 42. Rəsulzadə Məmməd Əmin.** Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı: Elm, 1991, 84 s.
- 43. Səmədova Nailə.** Azərbaycan memuar ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, 332 s.
- 44. Sultanlı Vaqif.** Ağır yolun yolçusu. Bakı: Azərnəşr, 1996, 192 s.
- 45. Sultanlı Vaqif.** Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı (dərs vəsaiti). Bakı: Şirvanəşr, 1998, 160 s.
- 46. Şeyxzamanlı Nağı.** Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1997, 160 s.
- 47. Tahirli Abid.** Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991). Bakı, 2005, 528 s.
- 48. Tahirli Abid.** Azərbaycan mühacirət mətbuatı. Məlumat – soraq kitabı. Bakı: Çinar-çap, 2007, 182 s.
- 49. Tahirli Abid.** Bir daha mühacirət mətbuatının tarixi haqqında. «Ədəbiyyat qəzeti», 2 fevral 2007.
- 50. Tahirli Abid.** Qalxansız hücum. «525-ci qəzet», 29 dekabr 2007.
- 51. Tahirli Abid.** İdrak işığında. Bakı: Ozan, 2010, 576 s.

Türk dilində

52. Ağaoğlu Ahmet. Serbest insanlar ülkesinde. İstanbul: Sanayii Nefise Matbaası, 1931, 128 s.

53. Ağaoğlu Ahmet. Ben neyim? İstanbul, 1939, 70 s.

54. Ağaoğlu Ahmet. Gönülsüz olmaz. İstanbul: Güven Basımevi, 1943, 48 s.

55. Ağaoğlu Ahmet. Serbest Fırka hatıraları. (2. baskı), İstanbul: Baha Matbaası, 1969, 160 s.

56. Ağaoğlu Ahmet. Mutareke ve sürgün hatıraları. İstanbul: Doğu kitabevi, 2010, 168 s.

57. Ağaoğlu B.E. Solovkide gördüklerim. «Bildiriş» qəzeti, İstanbul, 14 avqust-13 ikinci teşrin (noyabr) 1931, saylar 2-15.

58. Ağaoğlu Samet. Babamdan hatıralar. Ankara, 1940, 214 s.

59. Ağaoğlu Samet. Babamın arkadaşları. İstanbul: İletişim yayınları, 1998, 240 s.

60. Ağaoğlu Samet. Hayat bir macera! Çocukluk ve Gençlik Hatıraları. İstanbul: Kitab yayınevi, 2003, 174 s.

61. Ağaoğlu Süreyya. Bir ömür böyle keçdi. Sessiz gemiyi beklerken. İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi, 1984, 256 s.

62. Altunbay Mehmet. Düşman geliyor. İstanbul: Yeni Asya Yayınevi, 1980, 66 s.

63. Altunbay Mehmet. Hürriyete uçan türk. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1989, 254 s.

64. Aras Elmas. Selam olsun. Bakı: Qarabağ, 2007, 120 s.

65. Ateşli Teymur. Stalingrat cehennemində 95 gün döğüşen türk. «Hürriyet» qəzeti, İstanbul, 15 ocak-28 şubat 1956, saylar 2768-2812.

66. Emircan Fuat. İntikam alan gölge. a) «Yeni Kafkasya», İstanbul, 27 nisan 1926, sayı 12. b) «Azərbaycan Türk Kültür Dergisi», Ankara, 1952, sayı 7, s. 12-15.

67. Eroğlu Hamza. Atatürk'ün hayatı. Ankara: Başbakanlık Basım evi, 1986, 164 s.

68. Gültekin. Buzlu cehennem. İstanbul: Kayabal-Güresin Matbaası, 1948, 48 s.

69. Haberler. «Azərbaycan yurt bilgisi». İstanbul, 1933, sayı 18, s. 270-272.

70. Rana (Dağlı Abay). Onlar türklərdir. Ankara: Sebat Matbaası, 1951, 151 s.

71. Karaca Ahmet. Muhaceretin fikir muallimi Abdülvahap Yurtsever. «Azərbaycan Türk Kültür Dergisi», Ankara, 1997, sayı 316, s. 19-22.

72. Keykurun Naki. (1883-1967). (nekroloq). «Azərbaycan Türk Kültür Dergisi», Ankara, 1967, sayı 184-185-186, s. 21-22.

73. Keykurun Naki. Azərbaycan istiklâl mücadelesi hatıraları (1905-1920). (II baskı). Ankara: İlke, 1998, 218 s.

74. Mehmetzade Mirza Bala. On defa öldürülen. «Yeni Kafkasya», İstanbul, 15 kanuni-evvel 1341 – 29 cemaziyü'l – evvel 1341 (15 dekabr 1925), sayı 6, s. 15-16.

75. Mehmetzade Mirza Bala. Otuz bir mart!.. «Odlu yurt», İstanbul, 1929, sayı 2, s. 58-59.

76. Mehmet-zade Mirza Bala. Kahramanlarımızın esaret dâstanları. «Kurtuluş», Berlin, 1937, sayı 28, s. 8-11.

77. Mirza Bala. Bakü katliamının 20-ncı yıl dönümü (1918- 31 mart-1938), «Kurtuluş», Berlin, 1938, sayı 41, s. 12-13.

78. Mirza Bala. Vatan kaldı!.. «Azərbaycan Türk Kültür Dergisi», Ankara, 1952, sayı 5, s. 12-15.

79. Mirza Bala. Azərbaycan mühacirlik matbuatının otuz yıllığı (1923-1953). «Birleşik Kafkasya», Münih, 1953, sayı 9 (26), s. 4-10.

80. Mirza Bala. 31 mart – 1918. Bakı. «Azərbaycan Türk Kültür Dergisi», Ankara, 1968, sayı 187, s. 8-9.

81. Mehmetzade Mirza Bala. Milli Azərbaycan hareketi. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991, 240 s.

82. Mühlen Patrik von zur. Gamalıhaç ile Kızılyıldız arasında (İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu

halkları'nın milliyetçiliği). Ankara: Mavi yayınlar, 1984, 264 s.

83. Münşi Hilal. 31 Mart. «Kurtuluş», Berlin, 1935, sayı 5, s. 145-146.

84. Mim. Elif. (Resulzade Mehmet Emin). Gazeteci Seyyid. «Yeni Kafkasya», İstanbul, 27 nisan 1926, sayı 12, s.11-12 b) «Azerbaycan Türk Kültür Dergisi», Ankara, 1954, sayı 1(25), s. 11.

85. Resulzade Mehmet Emin. Milli tesanüd. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1978, 144 s.

86. Resulzade Mehmet Emin. Bir türk milliyetçisinin Stalin'le ihtilal hatıraları. İstanbul: Turan Yayıncılık, 1997, 120 s.

87. Sakal Faxri. Ağaoğlu Ahmet bey. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, 248 s.

88. Shissler A. Holly. İki imparatorluk arasında Ahmet Ağaoğlu ve yeni Türkiye. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, 372 s.

89. Sultanlı Vaqif. Azerbaycan muhaceret edebiyatı. İstanbul: Avrupa Yakası Yayınları, 2007, 224 s.

90. Türkekul Mustafa. Eserin müellifi hakkında bir kaç söz. Abay Dağlı. «Esir ruhlar» (İstanbul: «Burhan» Basım ve Yayınevi, 1957) kitabına ön söz. s. 3-5.

91. Yurtsever A.Vahap. Azərbaycan istiklal savaşından səhnələr. «Azərbaycan Türk Kültür Dergisi», Ankara, 1954-1967, sayılar 28-35; 38-47, 49-55; 58-59; 76-83; 85-144; 157-162; 168; 178-180.

Rus dilində

92. Azərbaycan Demokratik Respublika. Sbornik statey, posvyashchennyy 90-letiyu Pervoy respubliky. Moskva: «Salam press», 2008, 136 str.

93. Балаев Айдын. Мамед Эмин Расулзаде. Москва: Флинта, 2009, 288 стр.

94. Боров Юрий. Эмигрантология. «Русское зарубежье: приглашение к диалогу» (сборник научных трудов). Калининград: Изд. КГУ, 2004, стр. 6-7.

95. Гаранин Л.Я. Мемуарный жанр советской литературы (историко-теоретический очерк). Минск: Наука и техника, 1986, 223 стр.

96. Гулиев Гасан. Эмигрантская литература Азербайджана. Баку: Нурлан, 2007, 267 стр.

97. Из истории Азербайджанской эмиграции. (Сборник документов, произведений, писем). Москва: «Социально – политическая Мысль», 2011, 416 стр.

98. Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-ые годы XX века). Тогуи: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2010, 566 стр.

99. Караев А.М. Азербайджанская эмиграция 1920-1930 гг. (Культурологический аспект деятельности). Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук. Москва, 1991, 154 стр.

100. Костиков Вячеслав. Не будем проклинать изгнание... (Пути и судьбы русской эмиграции). Москва: «Международные отношения», 1990, 464 стр.

101. Краткая литературная энциклопедия. Том IV, Москва: Советская Энциклопедия, 1967, 1023 стр.

102. Краткий политический словарь. Москва: Политиздат, 1988, 478 стр.

103. Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем. Москва: Флинта, 2010, 368 стр.

104. Садыхлы Мургуз. Судьба семьи Расулзаде. «Novruz» qəzeti, 12 fevral 1991.

105. Suchanek Lucjan. Литературоведение и культурология. Sborník prací filozofické fakulty Brněnské Univerzity studia minora facultatis philosophicae universitatis Brunensis, 2005, №8, s. 127-132.

106. Теория литературы. Том IV. Литературный процесс. Москва: ИМЛИ РАН, «Наследие», 2001, 624 стр.

Nikpur Jabbarly

AZERBAIJAN EMIGRATION PROSE

The very monograph, introduced to the attention of the scientific society is the first systematic research on Azerbaijan emigration prose. In the monograph, scientific-theoretical status and chronological borders of the Azerbaijan emigration literature are defined according to the principles of the contemporary emigrantology, Mahammad Amin Rasulzade's, Ahmad Aghaoghlu's, Mirza Bala Mahammadzade's, Naghi Sheykhzamanli's, Fuad Amircan's, Abay Daghi's, Teymur Ateshly's, Mahammad Altunbay's prose works which they wrote during the emigration years are analysed by classifying them in some groups, their literary-aesthetic value and idealogical-political topicality are investigated.

Никнур Джаббарлы

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЭМИГРАНТСКАЯ ПРОЗА

Представленная вниманию научной общественности монография является первым системным исследованием по Азербайджанской эмигрантской прозе. В работе, построенной на принципах современной эмигрантологии, определяются научно-теоретический статус и хронологические рамки Азербайджанской эмигрантской литературы, анализируются сгруппированные по определенным проблемам прозаические произведения Магомед Эмина Расулзаде, Ахмеда Агаоглу, Мирза Балы Магомедзаде, Наги Шейхзаманлы, Фуада Амирджана, Абая Даглы, Теймура Атешли, Мухаммеда Алтунбая, написанные ими в годы эмиграции, определяется их художественно-эстетическая ценность и идейно-политическая актуальность.

NİKPUR MİRHÜSEYN OĞLU CABBARLI

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT NƏSRİ

«ELM VƏ TƏHSİL»

BAKI – 2011

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı
Korrektor: Aynurə Paşayeva

Yığılmağa verilmiş **15.09.2011.**
Çapa imzalanmış **07.10.2011.**
Şərti çap vərəqi **8,75. Sifariş № 388.**
Kağız formatı **84x108 1/32. Tiraj 250.**

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.